

forrás

37. ÉVFOLYAM 2005. 4. SZÁM

		<u>100 éve született József Attila</u>
Lengyel András	3	A Nincsen apám se anyám kötet ősváltozatának töredéke
Tverdota György	20	A tiszta költészet két változata József Attila lírájában
Beney Zsuzsa	30	Míntha a létből ballagna haza
Valachi Anna	38	Szóra bírt, hallgatag mélységek (József Attila és a pszichoanalízis)
N. Horváth Béla	50	Kinek írta József Attila a Szabad-ötleteket?
Szőke György	58	„akire csak a párt vigyáz...” (A költő és a két pártvezér)
Lengyel András	62	A doktorandusz József Attila
Kőszegfalvi Ferenc	64	Dedikált József Attila-kötetek a Takács Ferenc-emlékkönyvtárban
Korcsof Balázs	66	József Attila és az új magyar líra (Modern és posztmodern költői ars poeticák)

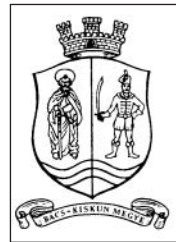
Tandori Dezső	74	Az én Gergely-naptáram
Ferdinandy György	84	Gyagya
Tóth Erzsébet	88	Vajon arányos-e most hozzá minden, ami van?
Buda Ferenc	97	Rendkeresés (Jegyzetlapjaimból)
Kántor Lajos	105	Az elfogulatlanság esztétikája (Tolnai Ottó Magyar Irodalmi Díjáról)
Czakó Gábor	108	A táj lelke a kép

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Bács-Kiskun

Megye Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét, Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internet-cím: www.rkk.hu/forras • forras@mail.datanet.hu • Szedte és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft., Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos**, **Szekér Endre** (főszerkesztő-helyettes) **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Dobozi Eszter**, **Komáromi Attila**. • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok: 76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók 69. 6001. Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Magyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóság, és a regionális részvénytársaságok • Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest, XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELIR, Budapest 1900), ezenkívül Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a postahivatalokban. Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft. • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Lengyel András

A Nincsen apám se anyám kötet ősváltozatának töredéke

1

Stoll Béla az 1984-es kritikai kiadás munkálatai közben figyelt föl rá, hogy verseit József Attila egy időben csupa kisbetűvel, központozás nélkül írta, s a *Nincsen apám se anyám* kötethez 10 versét így gépelte le. A kritikai kiadás (ÖV 1:509) föl is sorolja ezt a tíz verset (a címek utáni szám a vers kötetbeli sorszámát adja):

hajnalban kel föl mint a pékek (258)

az oroszlán idézése (312)

erősödik (285)

együgyű ének (246)

fiatalasszonyok éneke (262)

mikor a szeretők (281)

ülni állni ölni halni (302)

verettetőn (304)

isten 1–2. (253)

kertész leszek (255)

Stoll, módszeres textológus lévén, arra is fölfigyelt, hogy ez az írásmód tudatos törekvés eredménye volt, s a költő tervei szerint az egész kötet nagybetűk nélkül jelent volna meg. Ez a *Magyar Hírlap* 1927. október 9-i számában, a *Mi késziül* rovatban expressis verbis ki is van mondva. A kis közlemény előbb József Attila Párizsból való hazatérését harangozza be:

„Valami érdekes hír?

– Van az is. Egy huszonkét éves poéta, József Stilla [!] most jött haza Párizsból, ahol a Sorbonne bölcsészeti karán hallgatott két szemesztert.” Majd, a rovat címéhez igazodva a készülő kötetre kerít sort.

„– A vers?

– Címe: *Nincsen apám, se anyám*. Most ezen a címen adja ki verseit József Stilla [!]. Kuriózusként megemlíjtük, hogy ez lesz az első verseskötet, amelyben nem lesz nagy betű.

– Hogyan? Egyáltalán nem lesz?

– Úgy van. József Stilla [!] ugyanis feleslegesnek tartja a nagy betűt. Azt mondja, nincs reá szükség. Véleménye szerint a nagy betű nem szolgál semmiféle praktikus célt, sőt feleslegesen von el figyelmünkől energiát. Mindezt egy érdekes és hosszú megokolással mondja el, melynek közlésére szűk ez a rovat.” (A *Magyar Hírlap*ot idézi ÖV 1:509.)

Nem kétséges, a *Magyar Hírlap* e közleménye több szempontból is fontos. Jelzi, hogy a) *Nincsen apám se anyám* – József Attila tervei szerint – „nagy betűk” nélkül jelent volna meg (ami a megvalósulthoz képest egy merőben más tipográfiai és szövegvilágot adott volna); b) ez a megoldás nem egyszerű technikai kérdés volt a költő számára, mögötte tudatos elképzelés, valamiféle koncepció állott.

A hosszan készülődő, végül csak 1929 februárjában megjelenő *Nincsen apám, se anyám* kötet azonban, mint ismeretes, már nem így jelent meg. A költő az uralkodó konvencióhoz igazodott, a textológus által regisztrált tíz kisbetűs vers pedig felolvadt a kritikai kiadás változatapparátusában, mint bármely, az úgynevezett fő szövegtől eltérő helyesírási, technikai stb. megoldás. Az egész „kisbetűs” kötet terve így, úgy tetszhet, József Attila egyik pillanatnyi, kóbor ötletének bizonyult, amelyet maga a költő gyakorlata „írt felül”, fedett el.

Nagy kérdés azonban: valóban kóbor ötletről volt-e szó? Hogy a költői gyakorlat átalakult, elhagyta a kisbetűs írásmódot, tudomásul veendő tény, nem mérlegelés tárgya. Ám az, hogy ezt a kisbetűs periódust belepje a feledés pora, már korántsem magától értetődő. Azonnal fölmerül ugyanis a gyanú, hogy itt nem pusztán írástechnikai kérdésről volt szó, pontosabban: az írástechnika föl-színe alatt valami mélyebb, lényegesebb húzódik meg. (Erről vallana a *Magyar Hírlap* által nem részletezett hosszabb „megokolás”, ha rendelkezésünkre állna.) Márpedig, ha csakugyan így van, s nem valamiféle alkalmi helyesírási extravaganciát kell regisztrálnunk, akkor ez következményekkel jár. Mindenekelőtt: a költő kisbetűs periódusát nem engedhetjük beleveszni a megelőző s az azt követő, az uralkodó ortográfiai konvencióhoz igazodó gyakorlatba. Észre kell vennünk, hogy itt egy *önálló, külön periódusról* van szó. S ha e periódus létét elismerjük, szembe kell néznünk azzal is, mi adja e periódus lényegét.

A válaszhoz azonban csak több lépcsőben, kerülőkkel juthatunk el.

2

Az első kérdés, amelyre választ kell keresnünk, hogy bármiféle értelmezésre vállalkozhassunk, kronológiai: mettől meddig tartott ez az önállónak állított periódus?

A két dátum viszonylag pontosan megadható. Az első csupa kisbetűs József Attila-vers, amelyet ismerünk, franciául íródott, s 1927 áprilisában még Franciaországban jelent meg. Voltaképpen versfordításról van szó, s a kisbetűs közlés a közlő folyóirat, a *L'Esprit Nouveau* (a francia avantgárd félmarginális orgánuma) ortográfiai gyakorlatát elégíti ki. (A vers magyarul *A bőr alatt halovány árnyék* címmel ismert, a kritikai kiadás a francia változatot is közli.) Valószínű, hogy e választásban csupán a francia irodalmi közegben is megjeleneni akaró költő érthető „opportunizmusa”, a folyóirat elveihez való igazodása mutatkozik meg.

Az is valószínű azonban, hogy a vers végleges francia szövegének kialakítása közben József Attilára egyúttal az avantgárd konvenció mögötti elvek is hatottak. A *L'Esprit Nouveau* gyakorlata ugyanis egy olyan, akkor még újnak tetsző, formalizáló kísérlet volt, amely valójában már jelentős tradícióra épített. Keszler Borbála tanulmányából (Keszler 2004. 223.) tudhatjuk, hogy a központosítás nélküli, csupa kisbetűs írásmód akkor már másfél évtizedes múltra tekinthetett vissza – s ez a világirodalom egyik, ma már klasszikusnak számító nagy francia alkotójának gyakorlatával indult. Az első kisbetűs, központosítás nélküli verset ugyanis Apollinaire 1913-ban írta meg; az írástörténet ezt az elvet őrá vezeti vissza. (A kisbetűs írásmódnak ez a genezise megint csak az írásmód elvi meghatározottságát emeli ki.)

A kritikai kiadás 331. tételének (*Dal*) szövegforrásai a kisbetűs írásmód záró időpontjának meghatározását is viszonylag nagy pontossággal lehetővé teszik. E vers még cím nélküli és Sándor Imrének dedikált kisbetűs kézírata ugyanis, a költő saját keltezése szerint, 1928. február 10-én született (ÖV 2:5). A vers közlésre elküldött, 1928. április 25-i másik kézírata viszont már nem kisbetűs – ez már igazodik az akkori magyarországi uralkodó ortográfiai szokásokhoz (ÖV 2:5). A fordulat, a kisbetűs írásmód föladása, e két dátum között történt meg – valószínűleg 1928 márciusában vagy áprilisában. Ez azt jelenti, hogy kb. egy egész esztendeig tartó kisbetűs periódussal kell számolnunk. S bár az 1927. áprilisi vers voltaképpen még csupán az írásmód bevezetésének, azaz egy új írásmódra való áttérés még következtelen és egyáltalán nem kizárólagos kezdetének tekinthető, bizonyos, hogy hosszabb ideig élő univerzális elvről van nála szó. 1927 októberében, amikor a *Magyar Hírlap Mi készül?* rovata e gyakorlatról és elvről hírt adott, már tudatosan alkalmazott, koncepcionális elem volt ez József Attilánál. S ami legalább ilyen fontos: nem korlátozódik csupán versszövegre. A költő 1927. október 12-i, Juhász Gyulához írott lapja (JAVL 171) például a versekkel egyezően ugyancsak kisbetűs: itt mind a címzett neve, mind a lap aláírójának neve kisbetűs. Kisbetűs a Wallesz Lucának írott verses könyvajánlás is, s a már emlegetett, Sándor Imrének ajánlott cím nélküli vers is voltaképpen versben írott ajánlás.

3

Ez a kisbetűs írásmóddal (is) jellemezhető periódus, ma már tudjuk, József Attila költészetének egyik különösen fontos, egész további költészetét meghatározó szakasza volt. Ahogy aforisztikus tömörséggel, bár fölismerését némileg túláltalánosítva, Halász Gábor írta róla: „József Attila igazi hangja, pontos dátummal meghatározhatólag, 1927 áprilisában szólalt meg, amikor leírta ezeket a sorokat: *Az Eiffel-torony éjjel eldől / bebúvik paplanos ködökbe*”. S bár a Halász megállapítását etalonként idéző Tverdota György szükségesnek látja, hogy ezt a datálást némileg oldja és lazítsa, lényegében az ő verdiktje is Halászt erősíti: „A fordulat, amely után a költő célegyenesbe jutott, s rátalált egyéni hangjára, amely után sűrű egymásutánban írta remekműveit, valóban az 1927 tavasza és ősze között eltelt hónapokban következett be” (Tverdota 1999. 6.).

Mi történt ez időben? Idézett könyve egy későbbi helyén Tverdota, úgy tetszik, közelebről is jellemzi ezt a periódust. „A hagyománykövetéssel tudatosan összeegyeztetett modernség első változatát a költő a húszas évek végén, 1927 és 1929 között alakította ki. Ebben a szűk két évben tett kísérletet a *poésie pure*, a *tiszta költészet* megvalósítására” (Tverdota 1999. 27.). Ám e jellemzés olvastán mindjárt fölfigyelhetünk egy kronológiai diszkrepanciára. Tverdota előbb az 1927 tavasza és ősze közötti időszakról beszélt, másodjára azonban már egy nagyobb, kétéves szakasról szólt. És ez már önmagában is jelzi, hogy a két megállapítás nem teljesen ugyanarra a periódusra vonatkozik. A fordulat, majd a fordulatot követő „tiszta költészet” szakasza nem azonosítható teljesen, a két szakasz, bár részben fedí egymást, nem feleltethető meg teljesen egymásnak. A második, hosszabb szakaszt, aligha véletlenül, Tverdota a „hagyománykövetéssel tudatosan összeegyeztetett modernség” időszakának mondja. Azaz, valami olyasmi is van benne („hagyománykövetés”), ami – legalább részlegesen – különbözik a fordulat alaptörténetétől. A fordulat ugyanis, mint azt a kisbetűs írásmód külsőleg is jelzi, éppenhogy nem hagyománykövető jellegű volt. Pontosabban: egy új, addigi kísérleteitől különböző, „idegen”, s mint ilyen: merőben újként megmutatkozó hagyomány inspirációját mutatja.

Ennek a fordulatnak a mibenlétét segít megérteni, ha a kisbetűs írásmóddal külsőleg is megkülönböztetett periódus verseit számba vesszük. A dolgot, persze, nehezíti, hogy a *Nincsen apám se anyám* kötet kisbetűs ősváltozatának kézírata jelentős részben elveszett, vagy kallódik. Ám rendelkezésünkre mégsem csak a Stoll Bélától elkülönített és felsorolt tíz vers áll. A periódusról szólva ennél lényegesen nagyobb anyag vehető számba. Ha a kritikai kiadás által regisztrált szövegforrásokat ilyen szempontból tekintjük át, viszonylag terjedelmes listát kapunk:

- hajnalban kel föl mint a pékek* – gépirat, PIM JA 150/39
- az oroszlán idézése* – gépirat, PIM JA 150/14
- erősödik* – gépirat, PIM JA 150/24
- együgyű ének* – gépirat, PIM JA 150/25 (azonos lapon az előbbivel)
- fiatalasszonyok éneke* – gépirat, PIM JA 150/35
- mikor a szeretők* – gépirat, PIM JA 150/35 (azonos lapon az előbbivel)
- ülni állni ölni halni* – gépirat, PIM JA 150/85
- verettetveén* – gépirat, PIM JA 150/87
- isten 1–2.* – gépirat, PIM JA 1038
- kertész leszek* – gépirat, PIM JA 1038 (azonos lapon az előbbi utolsó hat sorával)
- németh andor* – gépirat, aláírt, PIM JA 148/P
- [áldalak búval vigalommal...]* – cím nélküli kézirat, Wallesz Lucának ajánlva, PIM JA 910
- [derűs vagyok és hallgatag...]* – cím nélküli kézirat, Sándor Imrének ajánlva, PIM JA 1025/1
- [medáliák 1]* – kézirat, Makainé József Etelka tulajdonában, az 1927. június 10-i levélben

[*medáliák 1-5*] – főcím és cím nélküli kézirat, három lapon, Makainé József Etelka tulajdonában

simon jólán – gépirat, Makainé József Etelka tulajdonában

[*főzz neki lüszí húslevest...*] – cím nélküli kézirat, töredék, Makainé József Etelka tulajdonában (az előbbi gépirat hátoldalán)

E kéz- és gépiratok külső jegyei alapján kétségtelen, hogy a versek egy része azonos időben, azonos céllal (ahogy Stoll Béla joggal állítja: a tervezett kötethez) készült, egy másik része pedig ettől függetlenül: ajándékozásra, közlésre vagy még fogalmazványként. Ez utóbbiaknak alighanem volt azonos szövegű, esetleg némileg módosított kötetváltozata is – ezek azonban, funkciójuk elveszvéen – az idők folyamán elkallódtak. Mindez arra vall, hogy a központozás nélküli kisbetűs versek egy része már eleve tudatos alkotói szándékkal született, a még hagyományos ortográfiával íródott korábbi darabok pedig, az aktuális elvhez igazodva, utólag kerültek egységesítésre. A rendezőelv minden esetben a központozás nélküli, kisbetűs írásmód volt. Kérdés azonban, miért lett ez az írásmód József Attila számára fontos?

A mintakövetés, a francia gyakorlathoz való igazodás, ismételjük meg, bizonyára szerepet kapott választásában. Az a hosszú és részletező „megokolás” azonban, amelyet ugyan nem ismerünk, ám létét a *Magyar Hírlap* tudósítása kétségtelenné teszi, arra vall, valamiféle poétikai elképzelés is motiválta. Ha magukat a verseket vesszük szemügyre, több dolog e megokolás ismerete nélkül is nyilvánvalóvá válik. Mindenekelőtt: ezek a versek nem írásjelek bonyolult rendszere szerint olvasandó, hagyományos szövegversek, hanem – bár leírt szövegek – valamiképpen az élőszavas, hangzó szövegekhez hasonlóak. Ismeretes, az élő beszédben nem különböztetünk meg kis- és nagybetűket, a hangok, amelyeket kimondunk, eleve homogenizálnak. S ugyanerre utal e periódus verseiben a rövid, négysoros strófák kedvelése, a dalszerűség, a versek fonetikus írásmódja (pl. lüszí, szantimom), sőt – egyes esetekben – a címek elhagyása is. (A folklórszövegeknek, tudjuk, eredetileg nincs címük; a szövegek címe csak utólag, a „közlők” beavatkozása révén konstruálódik.) Az is nyilvánvaló azonban, hogy ezeknek a verseknek a létmódja nem az oralitás, ezeket olvasni kell. Némely darab „erőszakos”, a szót is kettévágó sortagolása félreérthetlenné teszi ezt. S föltűnő, hogy ezeknek a verseknek az egyik legszembeötlőbb, leghangsúlyosabb vonása a képzettársítás szokatlansága, a szokványostól elszakadó váratlansága. Hogy ezt valamiféle szürrealizmusnak tekintjük-e (amelyet a kutatás korábban erősen hangoztatott e szakasz verseiről szólva, Tverdota György viszont ezt az értelmezést túlhangsúlyozottnak véli), vagy úgy gondoljuk, hogy másról, originálisabb (és egyben személyesebb) fejleményről van szó, most egyremegy. A lényeg, úgy gondolom, a képzettársítások e rendjének kreativitás-fölszabadító funkciója. (A központozás elmaradása – éppen a szöveg többféle olvashatóságát célozva – a lehetséges képzettársítások technikai megnövelője.) S bár ehhez képest másodlagos kérdés, az sem nagyon vitatható el, hogy ebben a Párizsban megismert francia avantgárd költészetnek példaadó, bátorító szerepe volt. A francia mintára

szüksége volt a költőnek ahhoz, hogy a szabadabb képzettársítási lehetőségek kipróbálására sor kerüljön.

A szürrealizmus szerepének túlhangsúlyozását emlegető Tverdota György a szürrealizmus ellenében a *poésie pure* elvének követését tartja meghatározónak. Nem kívánom cáfolni álláspontját, meggyőződésem, hogy a mallarméi tiszta költészetnek a József Attila-életmű e szakaszában játszott szerepe igazolható (s egyben sok mindent megvilágosító) állítás. Ám, úgy hiszem, legalább ennyire igazolható az is, hogy József Attila költészetében még a tiszta költészet sem vegytisztán érvényesült, hanem – a költő kezdettől érzékelhető alkatának megfelelően – többféle kezdemény szintézisének alkotóelemeként.

4

Óhatatlanul fölmerül az a kérdés is, miért hagyott föl a költő a kisbetűs, központosítás nélküli ortográfiával? A legegyszerűbb, a legkézenfekvőbb válasz a magyarországi folyóiratok közlési gyakorlatának kényszerű tudomásulvétele lehet: ha verset akart közölni, alkalmazkodnia kellett. Ez a feltevés azonban, bármennyire kézenfekvőnek látszik is, a legjobb esetben is csak fél-igazság. Meggyőződésem, mélyebb, kevésbé opportunus szempontnak is kellett lennie. Az indokra explicit alakban megfogalmazott érvet a költő megnyilatkozásai között nem ismerünk. Így csak sejteni lehet, hogy egyéb, részben esetleges motivációja is volt. Az egyik, e pillanatban részleteiben sajnos még nem föltárt motiváció nyilvánvalóan a magyarországi avantgárral, a Kassák Lajos dominálta Munka-körrel való föloldhatatlan inkongruenciája lehetett. Bár volt személyes kapcsolata Kassákkal, Kassák feleségéről, Simon Jolánról ez időben verset is írt, a *Munka* első számában pedig versfordítással szerepelt – ám ez az együttműködés folytatás nélkül maradt. József Attila, minden jel szerint, nem fért bele a Kassák képviselte poétikai paradigma Kassákra méretezett kereteibe. Hasonló súlyú, bár egészen más természetű okként említhető meg, hogy a Párizsból hazatért József Attila, aki egyetemi tanulmányait a pesti egyetemen folytatta, itthon két nagy formátumú, ám a párizsi kulturális klímához mérten föltétlenül konzervatív professzor erőterébe került. S nem kell hozzá túlzott éleslátás, hogy mind a filozófus Pauler Ákos, mind az irodalomtörténész Horváth János egyébként nem lebecsülendő hatása inkább távolította, semmint közelítette az avantgárd poétikához. Ugyanebbe az irányba utal bennünket az is, hogy József Attila 1927–29-es periódusának irodalmi szempontból legfontosabb barátja, ösztönzője, Németh Andor (akinek, mint tőle tudjuk, éppen a *Nincsen apám, se anyám* kötet volt a kedvenc József Attila-könyve) maga is az avantgárdtól való távolodás stádiumában volt. Aligha véletlen, hogy éppen ő az, aki észrevette s elsőként kimondta József Attila mallarme-i pillanatának tényét, s aki a tiszta költészet problematikáját is elsőként tematizálta a József Attila-irodalomban.

Azt azonban, úgy vélem, félreértés lenne föltételezni, hogy ez a kisbetűs periódus következmények nélkül tűnt el az életműből. Ahogy minden más kísérlete, úgy ez is valamiképpen tovább élt költészetében, jóllehet ez a továbbélés a külső szemlélő számára ma már nem könnyen fölismerhető, pláne nem evidens.

A *Nincsen apám, se anyám* kötet ősváltozatának fölépítése, az egyes versek sorrendje egyelőre megállapíthatatlan. S nem csak azért, mert nem ismerjük a kötet teljes anyagát. Az ismert, ide tartozó versek rendje sem rekonstruálható. E vonatkozásban ugyanis sem a szövegek keletkezésének időrendje, sem a végül megjelent, már nem kisbetűs *Nincsen apám, se anyám* kötet kompozíciója nem iránymutató. Az ősváltozat egyik nagyon lényeges összefüggése tehát – leg- alábbis egyelőre – elveszett számunkra, s ez behatárolja az ősváltozat esztétikai hatásának mérlegelési lehetőségeit. Ám, úgy vélem, már az is eredmény, hogy ennek az ősváltozatnak az anyaga, ha töredékesen is, rendelkezésünkre áll, s ez az anyag többféle további elemzés lehetőségét nyújtja.

Irodalom

- JAVL: József Attila *válogatott levelezése*. Sajtó alá rend.: Fehér Erzsébet. Bp. 1977.
 Keszler Borbála 2004: *Hány írásjel szükséges?* In: *Kenyeres Zoltán emlékkönyv*. Szerk.: Szabó B. István. Bp. 223–228.
 ÖV: *József Attila összes versei 1–2. köt.* Kritikai kiadás. Közzéteszi: Stoll Béla. Bp. 1984.
 Tverdota György 1999: *József Attila*. Bp.

Az ősváltozat szövegei

[1] hajnalban kel föl mint a pécek

*kedvesem erőskétkaru karcsu asszony
 ültem már repülőgépen magasból ő is
 kicsinek látszik
 de pilótalétemre is megbecsülném –*

*maga mossa a ruhát a hab is álmodozva
 reszket karjain
 letérdel mintha imádkozna fölsikálja a
 padlót és nagyot kacag ha elvégezte
 kacagása mint az alma melybe héjjastul
 beléharap*

*olyankor az is hangosan nevet
 ha kenyeret dagaszt hajnalban kel föl mint
 a pécek akik a jólsütő kemencék rokonai
 hosszú lapáttal örködnek fölöttünk
 fölverődik a liszt és odaszáll a szép sza-
 bad mellükre ahol meg nyugodtan elal-
 szik*

*mint kedvesem a jószagu ágyban hogy el-
mosogatott
s tisztára ölelte szívemet –
feleségem is ilyen lesz ha majd egész em-
berré nővök
és megházasodik mint az apám –*

[2] az oroszlán idézése

*volt fogam közt már szivar
csuklóban megállt a kés
mosdatott pucér vihar
alvó számba szállt a légy
néni szunnyadt ágyamon
szépet álmodott szegény
tiszteltek ha vért köhögtem
mégse köptem hóba én
voltam vonító kaján –
halljunk hát nevetni holtat
vagy a holt is él talán? –
erre ittam jó borocskát
rágtam főtt malaclapockát
kezet fogtam balkezemmel
vicsorgattam fogaim
isteneim mind eladtam
ez a ruha másé rajtam
kereshet pipogya ember
az én megnyurgult szívemmel
tükröm mögött szerelemmel
oroszlánra várok én –*

*első izben cipóm fényét
kényesitse bus sörénye
másodizben cirógasson
körme torkomat kitépje
behunyt szemmel végignyaljon
harmadizben az ágyamon
pártalanul és üvöltve
őrizze a ravatalom –*

[3] erősödik

*pillantásomtól az almák pirosodnak és
gömbölyödnek
térdigérő erős buzában henteregnek a fiuk
a lányok –*

*én a magos fa ágán ülök lelógatom a lábomat
kacagásuk fürtjeimet megbodorítja –*

*nem tudják ám a leányok hogy én mennyire
kedvelem őket
akkor szaladvást jönnének el sokszázan
gyülnének össze itt körülöttem
én meg a zöld leveleket két marokkal szór-
nám a hajukba
hanem előbb még minden szálát futtában is
kétoldalt megcsókolnék –*

*erősödik az ág alattam erősödöm én is a
világon
sokagancsu szarvasa hátán egyszercsak meg-
érkezik a meztelen leányzó –
akkor indult el amikor anyámra szememet
fölnyitottam
21 éve már
hogyan elhagyta értem az erdőt –*

[4] együgyü ének

*fiatalember huszesztendős velem egyidős
szép szeretőjét nagyon szereti
ugy szereti épp mint medrét a folyó ame-
lyikben a halak is lebuknak az iszapba
ha elfáradtak
csak simogatja és nagyon szereti
ha virágot kap mind odaadja a kenyeret is
odaadja nem szegi meg maga
fölvassa neki az ujságot megvárja amíg
elalszik aztán elalszik ő is
tüzet rakni is segít és fűtyörészve vágja
föl a fát –
ha volna szeretőm én is nagyon szeretném
meleg étellel várna ha jövök –*

[5] fiatalasszonyok éneke

*pihés huncut görbe állunk
formás fejünk fürge lábunk szép egyenes fejér
hátunk
meg a szemünk meg a szánk –*

*táncos hajlós lángot rakunk sütiünk főziünk
s hogy az arcunk tüzesedik a kalácsnak kénye-
sedik
fényesedik fonatja –*

*kelleti magát a szél is nyilnivaló gyöngé mel-
lünk tapogatja
jóságunkat terelgeti kerek szoknyánk emelgeti
lobogtatja –*

*takarítunk törülgetünk a hajunkat kontyba kötjük
lépegetünk úgy ringatjuk mint kakas a taréjját –*

*hűs derekunk hintázása karunk farunk hullámzása
mint harmatos magos fűben tiz husz kövér vig
gyerek
sivalkodva meztelenül ha rakáson hempereg –*

*hogy az urunk megjön este mosdóvizzel vacsorával
csókkal várjuk
ingerkedünk játszadoxunk csicsitjuk ha bajjal van
egész éjjel ölelgetjük
s gömbölyödő kis hasunkat nézegetjük hajnalban –*

[6] mikor a szeretők

*mikor a szeretők veszekednek
akkor a fákkal magosodnak
mikor a szeretők ölelőznek
akkor a földdel elsimulnak –*

*gyere kedves
szaladjunk egyet arccal a szélnek –*

[7] ülni állni ölni halni

*ezt a széket odábtolni
vonat elé leguggolni
óvatosan csucsra mászni
zsákom szakadékba rázni
vén pókornak méhet adni
öregasszonyt cirógatni
jóízű bablevest enni
sár van lábujjhegyen menni*

kalapom a sinre tenni
a tavat csak megkerülni
fenekén ruhástul ülni
csengő habok közt pirulni
napraforgók közt virulni –
vagy csak szépet sóhajtani
csak egy legyet elhajtani
poros könyvem letörölni
tükröm közepébe köpni
elleneimmel békiülni
hideg késsel mind megölni
figyelni a vér hogy csordul
nézni hogy egy kislány fordul
vagy csak így megülni veszteg
felgyujtani budapestet
morzsámra madarat várni
rossz kenyerelem földhöz vágni
jó szeretőm megrikatni
kicsi hugát ölbe kapni
s ha világ a számadásom
ugy itthagyni sose lásson –

ó köttető oldoztató
most e verset megírató
nevettető zokogtató
életem te választató –

[8] verettetvén

kazánt suroltam üztem varjat
elnyultam rothadt szalmazsákon
bíró elitelt hülye csufolt
pincéből tódult ragyogásom
csókoltam lányt aki dalolva
ropogós cipót süített másnak
ó este sirni és rossz kabátban
a hidak előtt állni másnap!
volt alázatom szebb és fentebb
piritőbb mint amazok gőgje
kikrosszszagu multtal hivalgva
csendőrt küldnek tiszta jövőre –
kényszerű csönd hogy legnagyobb volt
szívembe rugtam ordítson már
hogy hagyyna az én szabad lelkem
feledtető s tán szebb daloknál?

kináltak pénzt nagy sok bosszumért
pap mondta fiam szállj az urhoz
s tudtam ki üres kézzel tér meg
láthatatlan bus revolvért hoz –
villogó szívű győzni bíró
vagyok kinek kell legyen kedve
igazat tenni pártot állni
im e szigoru emlékekre –
de emlékez mi közöm nékem?
rongy ceruzámat inkább leteszem –
verettetőén a szerszám élit
földjeinkben vad idő érik
zajtalanul és félelmesen –

[9] isten

1.

hogyha golyóznak a gyerekek
az isten köztük ott ténfereg
s ha egy a szemét nagyra nyitja
golyóját ő lyukba gurítja –

ha hideg a föld leheverni
a napot nagy felhőkbe rejti
és megmegráncigálja fürtünk
ugy mondja meg hogy le ne ülünk –

ő sohase gondol magára
de nagyon ügyel a világra
a lányokat ő csinosítja
friss széllel arcuk pirosítja –

ő vigyáz a tiszta cipőre
az uccán is kitér előre
nem tolakszik és nem verekszik
ha alszunk csöndesen lefekszik –

hogyha a jóság csak but hozhat
akkor megenged minden rosszat
s ha velünk mégis találkozik
isten sohasem csodálkozik –

2.

istenem én nagyon szeretlek
keztyűje lennék a kezédnek

*ha rikkancs volna mesterséged
segítnék kiabálni néked –*

*hogyha meg szántóvető lennél
segítnék akkor is mindennél
a lovaiddat is szeretném
és szépen okosan vezetném –*

*vagy inkább ekeszarvat fogva
szántanék én is a nyomodba
a szikre figyelnék hogy ottan
a vasat még mélyebbre nyomjam –*

*ha csósz volnál hogy óvd a sarjat
én zavarnám a fele varjat
s bármi efféle volna munkád
velem azt soha meg nem unnád –
ha nevetnél én is örülnék
vacsora után melléd ülnék
te pipám egy kicsit elkérnéd
s én hosszan még sokat beszélnék –*

[10] kertész leszek

*kertész leszek fát nevelek
kelő nappal én is kelek
nem törődök semmi mással
csak a beojtott virággal –*

*minden beojtott virágom
enyém marad virágáron
ha csalán lesz azt sem bánom
igaz lesz majd a virágom –*

*tejet iszok és pipázok
jóhíremre jól vigyázok
nem ér engem veszedelem
magamat is elültetem –*

*kell ez nagyon igen nagyon
napkeleten napnyugaton
ha már elpusztul a világ
legyen a sírjára virág –*

[11] németh andor

*egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljétek a szemire –
36 éve várja már
térden a kékpupu teve*

*ne hagyjátok el asszonyok
mert zöld füstben a vízre száll –
két fürtje gyöngyházás gyerek-
késére gondol vissza már*

[12] [áldalak búval vigalommal...]

*áldalak búval vigalommal
féltelek szeretnivalómmal
búzaföldekkkel fellegekkel
őrizlek kérő tenyerekkel –*

*topogásod muzsikás romlás
falam ellened örök omlás
alvó folyókon ringatózom
lehelletedbe burkolózom –*

*míndegy szeretsz-e nem szeretsz-e
szívemhez szívvel keveredsz-e
hallak látlak és énekellek
istennek tégedet felellek –
hajnalban nyujtózik az erdő
ezer ölelő karja megnő
a fényt az égről leszakítja
szerelmes szívére borítja –*

[13] [derús vagyok és hallgatag...]

*derús vagyok és hallgatag
pipám is bicskám is elhagytam
vagy ötven kilóra lefogytam
szalonnán éltem mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek jó autókban
derús vagyok és hallgatag*

*szenvedtem ostobák miatt
nincs senki akire rámondjam*

*örömét lelte nyomoromban
felhő valék már süit a nap
derűs vagyok és hallgatag*

[14] [medáliák]

*barátommal egy ágyban lakom
nem is lesz hervadó liliomom
nincs gépfegyverem kövem vagy nyilam
ölni szeretnék mint mindannyian –*

*a lányok csak hordják a kenyereket
a lélek vén teknőc hátán lebeg
négy szantimom van mindenem kopott
ne nevesetek ki asszonyok –*

[15] [medáliák]

[1.]

*barátommal egy ágyban lakom
nem is lesz hervadó liliomom
nincs gépfegyverem kövem vagy nyilam
ölni szeretnék mint mindannyian, –*

*ki égbenyuló rózsán heverek
hullajtsatok szét őszi fellegek
négy fillérem van mindenem kopott
ne nevesetek ki asszonyok –*

[2.]

*harapj az égbe nyers húshajnalom
lyukas nadrágom kézzel takarom
a varázsló ríva öleli át
megkövített tarka malacát, –*

*a zöld füst pedig lassan megpirul
csöngess a csöngés tompa tóra hull
jéglapba fagyva tejjehér virág
elvált levélen lebeg a világ –*

[3.]

*dísznó de akin jáspis a csülök
fából faragott istenen ülök
zöld csillag a tejen tűnj elő
meghalok s mázsás szakállam kinő, –*

*s ha elhulltanak mind a szabadok
számmal az éggel szörnyűt mordulok
egyetlen vadkan szabad és hideg
megtiprom emberi isteneiket –*

[4.]

*ó európa hány határ
minden határban gyilkosok
ne hadd hogy sirassam a lányt
ki két év múlva szülni fog –*

*ne hadd hogy szomorú legyek
mert európai vagyok
szabad medvék komája én
szabadságtalan sorvadok –*

*verset írok hogy szórakozz
a tenger a hegyfokra jött
s egy terített asztal uszik
a habon fellegek között –*

[5.]

*lehet hogy hab vagy cukrozott tejen
lehet hogy zörej meredt éjjelen
lehet hogy kés vagy ónos víz alatt
lehet hogy gomb vagy amely leszakad, –*

*a pékinas könnye a kovászba hull
ne keress csókot ez a ház kigyúl
hazatalálsz még szedd a lábodat
füstölgő szemek világítanak –*

[16] simon jolán

*egyszer ha nem veszi észre
nézzetek az arcába hosszan
magános férfiak gondolták ki
amikor én még futbaloztam*

*élete penge levegőben
borítsátok be nagykabáttal
sose szavalt még verset tőlem
súrol szalad egy könyvállvánnyal*

*piros idegen gyerekek
nyugszanak meg majd szavára*

*elhallgatott – locsolókocsik
csörömpölnek föl budavárba.*

[17] [főzz neki lüsi huslevest...]

*főzz neki lüsi huslevest
fogd meg ügyetlen karjait
míg hátranézel eltűnik
és rózsaszínűvé változik*

*egy felhőn alszik délután
<persze ez itt a parlament>
húzd összebb jól a sálodat*

Tverdota György

A tiszta költészet két változata József Attila lírájában

Az a verseszmény, amelynek megvalósítására József Attila 1927 dereka és 1929 között írt verseiben kevés kivételtől eltekintve vállalkozott, a húszas évek francia kritikai vitáiban megfogalmazott poésie pure volt. Amikor a költő 1926 őszén Párizsba utazott, még az avantgárd experimentalizmus programjának jegyében alkotott. Erről tanúskodnak *A bőr alatt halovány árnyék* és *Kiszombori dal* című versei. 1927 első hónapjaiban a politikai költészet lángja hatalmas lobbot vetett néhány darabjában, így a *Szabados dalban* vagy a *Proletárdalban*. A „tiszta költészet” elvei 1927 tavaszának végétől kezdenek érvényesülni műveiben. Ekkor születik a későbbi *Medáliák* ciklus első változata, s ekkor vállalkozik a költő arra, hogy – Németh Andor kifejezésével élve – „tömény vers”-eket, „komprimált vers”-eket alkosson. Némileg leegyszerűsítve a képletet, a „tömény vers” két változata jött létre lírájában. Az egyik a hermetikus megoldás, amely vállalja a szöveg eloszlatathatlan homályát, sőt, talán értelmének elvi feltárhatatlanságát is. A *Medáliák* ciklus darabjainak nagyobb hányadát ehhez a típushoz sorolom. A 12 nyolcsoros nagyobbik része eddig ellenállt minden értelmezési kísérletnek, s nem lehetetlen, hogy megfejtésére eztán sem kerül sor. Mégis akad e homályos értelmű, de igen erős poétikai hatású sorozatnak egy-két darabja, amelynek intepretálására érdemes kísérletet tenni. Ilyennek tartom a 3. *Medáliát*. E korszak más versei a tiszta költészetnek olyan variánsát alakítják ki, amely jobban harmonizál a hagyományos költői műfaji változatokkal, s könnyebben megadja magát az értelemkeresés műveleteinek. Közéjük sorolom a *Gyöngy* című verset. Ennek a két költői műnek az elemzésével szemléltetem: hogyan valósítja meg a költő azt a verseszményt, amelynek elméletéről, elveiről más helyen részletesebben írtam.

*Totyog, totyog a piócahalász,
bámul, bámul a sovány kanász,
lebeg, lebeg a tó fölött a gém,
gőzöl, gőzöl a friss tehénlepény –*

*egy fáradt alma függ fejem felett,
a hernyó rágott szívéig szemet,
kinéz hát rajta és mindent belát,
virág volt ez a vers, almavirág –*

A 3. *Medália* első strófája miniatűr tájleírás. Ha a tiszta költészet mallarméi, valéry-i változatával szembesítjük ezt a szakaszt, akkor a tömény vers ama kritériumának, hogy nem tartalmazhat leírást, ellentmondani látszik. De ha nem ragaszkodunk dogmatikusan a követelményekhez, el kell ismernünk, hogy semmiképpen nem az a változata a leírásnak, amelyet realistának, sőt, naturalistának, tehát prózainak kell tekintenünk. Nem arról van szó, hogy a költő lát vagy látott valamilyen tájat, s arról, amit látott, a riporter precizitásával beszámol. A tájleírás négy sorba van sűrítve, a látvány elkülöníthető alkotórészeit mellérendelten egymás mellé, fölé, alá helyezi a költő. Mintha egy puzzle-t rakna ki. Részletezés helyett a jelzés, utalás megoldásával él. Ilyen szűk terjedelmi keretek között nem is tehetne másként. Kanászról beszél, amelyhez képzeletünk kénytelen hozzárendelni egy disznónyáját vagy legalább néhány malacot. Tehénlepenyt említ, amely még most lett elpottyantva, tehát kétségkívül tehének vonultak el a szemünk előtt. Inkább rajz lenne ez, finom tollal megrajzolt vázlat, ha képzőművészeti alkotásnak képzeljük el, mint festmény. Színélményt közvetlenül nem közvetít a költő, mint például Juhász Gyula: *Magyar táj, magyar ecsettel* című versében: „Kis sömlyék szélén tehének legelnek, / Fakó sárgák a lompos alkonyatban,... / Az alkonyat, a merengő festő fest: / Violára a lemenő felhőket, / S a szürke fákra vérző aranyat ken” stb.

A strófa azonban nem elsősorban emiatt távolodik el a közönséges tájleírás-tól, hanem azért, mert fölhívja a figyelmet önnön nyelviségére, nyelvi felépítettsége lép előtérbe. Különös, szerencsés megoldással él itt a költő: a sor eleji szóképzéssel, s ahhoz képest, hogy emlékezetes hatást kelt, életművében soha nem ismétli meg ezt. Alig tudok hasonló példát a magyar költészet történetében. Bizonyos tekintetben ide vonható Ady: *Az ágyam hívogat* című verse: „Lefekszem. Óh, ágyam, / Óh, ágyam, tavaly még, / Tavaly még más voltál. / Más voltál: álom-hely, / Álom-hely, erő-kút, / Erő-kút, csók-csárda, / Csók-csárda, vidámság...” A példa annyiban távoli, hogy megvan ugyan a szóismétlés, a szóképzés, de az egyik elem sor végén, az ismétlése a következő sor elején található, s a vers így araszol előre. Itt pedig minden szóismétlés a sor elején található.

A megismételt szavak egyaránt igék, mindegyik az adott sorral egyenlő hosszúságú mellérendelt összetett mondat állítmányául szolgál. A mondatok állítmány-alany szerkezetűek. Az egyes mondatok mélyén felfedezhető egy közös mondatséma. Mintha a tagmondatok egy kérdésre válaszolnának, amely az első sor alapján így írható föl: „Mit csinál a kicsoda?” A további sorok esetében a séma megmarad, de variálódik: „Mit csinál a milyen kicsoda?” Aztán: „Mit csinál hol a micsoda?” Végül: „Mit csinál a milyen micsoda?” Hasonló mondatséma, ugyanilyen mellérendelő szabályossággal működteti a 4. *Medália* első szakaszát. A különbség az, hogy itt a sorok között

nincs szemléleti összefüggés, amelyet a 3. darabban a tájleírás konvenciója biztosít, az egyes sorok, az egyes mondatok nem tekinthetők valamely nagy egész részeinek.

Visszatérve a 3. *Medália* mondatkezdő állítmányához: milyen következménye van ennek a megoldásnak? Az igék kettőzése a mesében egy folyamat tartósságát, hosszan tartó voltát érzékelteti: „Ment, ment, mendegélt...” Az ismétlődő igék az ábrázolt folyamatot mintegy lelassítják, s az egész strófának adnak valami álmatag hangulatot. Az állítmány megkettőzése hangsúlyt ad annak, ami az alannal történik, vagy vele kapcsolatban végbemegy. Mintegy figyelmünk középpontjába állítja ezt az alanyt. Mert hogy a kanász, aki bámul, vagy a piócahalász, aki totyog, önmagában semmiképpen nem figyelemre méltó. De ha ez a kanász nem bámul, hanem „bámul, bámul”, s ha ez a piócahalász nem totyog, hanem „totyog, totyog”, nos, a nyomatékosított állítmányból az átlagosnál erősebb fény sugárzik rájuk. Az állítmány esetünkben nem elsősorban azt fejezi ki, hogy a cselekmény nagyon intenzív vagy hosszadalmas lenne, hanem azt, hogy a mi tekintetünk hosszan időzik az alanyokon. Nemcsak észre vesszük, regisztráljuk, hanem „lassú tekintettel” eltűnődünk rajtuk. A tárgyról szólunk, de egyúttal a mi lelkiállapotunkat is jellemezzük általa. Az igekettőzés révén intim viszony alakul ki szemlélő alany és szemlélt tárgya között. Szeretetteljes, groteszk, ironikus egyszerre ez a viszony.

A költő által alkalmazott megoldás felerősíti a vers zeneiségét. A strófa tisztán zenei szempontból úgy is felosztható, hogy az első négy szótagot mind a négy sorban elkülönítjük a sort záró szótagoktól, s akár függőlegesen lefelé haladva is olvashatjuk, mint Weöres Sándor *Kínai templomát* vagy *Keresztöltését*. Az első oszlop önmagában véve roppant szabályos, számtanilag formalizálható:

*Totyog, totyog,
bámul, bámul,
lebeg, lebeg,
gőzöl, gőzöl*

A domináns egyöntetűség mellett nem hiányzik a variabilitás sem. A megismételt szavak azonos hosszúságúak, mindannyian két szótagosak. A második sor igéje kivételével, amely két különböző magánhangzóra válik szét, az összes többiben ugyanaz a magánhangzó képezi a szótagot. Az utolsó strófában rövidhosszú oppozíció folytán ennek mutációja áll elő. A „totyog” és a „lebeg” hangrendi szempontból tisztán párhuzamba és szembeállíthatók. A sorzáró szavak szótagszáma megegyezik (6 szótag), s feszes, pattogó ritmust biztosít a sorok második felének, kivéve a 2. sort, amely rövidebb (5 szótag), ezért lassúbb ritmusban ejtendő. Ez az oszlop némileg az utolsó, csonka *Medália* felsorolására emlékeztet:

*a piócahalász,
a sovány kanász,
a tó fölött a gém,
a friss tehénlepény –*

Továbbra sem tagadhatjuk, hogy látvánnyal, leírással van dolgunk, de ez a leírás egyre szellemibbnek, alanyisággal átítatottabbnak bizonyul. Ez a benyomásunk fokozódik, ha elgondolkodunk a strófa két szaván. Ezzel kapcsolatban említenék egy francia terminust: a „timbre” szót. Leginkább talán tónusként fordíthatnám magyarrá. A szavaknak van valamiféle timbre-je, uralkodó hangulata, tónusa, amely a jelentésükből is, de egyéb vonásaikból is tevődik össze. Megszokott használati körük, gyakoriságuk vagy ritkaságuk, szokott kontextusuk stb. hozzájárul ahhoz a hatáshoz, amelyet pusztán jelenlétükkel keltenek. Ebben a strófában két olyan szó van, amelyeknek timbre-je feltétlenül felhívja magára a figyelmet. Az egyik: a „piócahalász”. A „pióca” és a „halász” szavak gyakrabban elfordulhatnak a költészetben, de összetett szóként, egy foglalkozás megjelölésére, noha korrekt jelentése van, nagyon is ritka a versbeli szó. Én legalábbis sehol soha nem talákoztam még vele.

A másik szó a „tehenlepény”, de célszerűbb az egész jelzős szerkezetet idézni: „friss tehenlepény”. Egész egyszerűen tehénzsart jelent. A versbe emelni egy ilyen szót a húszas évek végén még merészség, sőt provokációs számba ment. József Attila nem félt az ilyen provokációtól, például a *Két keserves* egyikében, amelyik szintén a *Medália* címet viseli, így fogalmazott: „helyén a holdaknak, napoknak, / vad ürülékeim ragyognak”. A Galli Mátyás álnéven glosszázó Zolnai Béla „elmekórházba való vers”-nek minősíti a kis opust, és címére utalva így fejezi be glosszáját: „Medáliát érdemel érte a szerkesztő, aki lapjában ilyen töltelékekkel kedveskedik az olvasóinak.” A „tehenlepény” annyiban részesülhet más elbírálásban, hogy a jelentés egy jóízű, tréfás köznyelvi metaforában van elrejtve, bár ez mások szemében akár súlyosbító körülmény is lehet. Mivel puha állagú és viszonylag magasról pottyan le, ezért ellapul és szétterül. Valóban olyan alakja van, mint egy lepénynek vagy lángosnak. A lepény finom enniváló, a tehenlepényt a réten futballozó falusi gyerekek tréfásan fel szokták ajánlani egymásnak, kínálják fogyasztásra. Stilisztikai szempontból itt köznyelvi metafora megújításáról van szó. A „friss” jelző megint csak étel, ital minősítése lehet. A kofa a piacon árúját így kínálja, vagy a perces a perecét a moziban. József Attila, aki gyermekkorában vizet árult a Világ moziban, maga is ezt kiabálta a *Szabad-ötletek jegyzéke* tanúsága szerint: „Friss a vizem, jó hideg”. Itt a „friss” természetesen azt jelenti, hogy a tehének épp most pottyantották, még gőzölög. Igazán kívánatos eledel. A szarvasmarhák kiléptek a tájképből, ők nincsenek jelen, csak voltak. Csupán terméküket hagyták ott nekünk.

Az elmondottakhoz még hozzátenném a „totyog” igét, amely önmagában nem ilyen ritka, nem különleges, de határozott tónusa van: egy sajátos, az egészen kis gyermekek vagy a kacsák vagy egészen idős emberek lassú, körülményes, sajátosan groteszk, billegő, bizonytalan járásmódját jelenti, egyszerre ironikus és kedveskedő hangulatú szó. A „piócahalász”-szal, a „tehenlepény”-nyel együtt a versszak idillien álmatag képébe groteskséget visznek bele.

A második strófa tulajdonképpen úgy kezdődik, mint a tájleírás folytatása, s benne közvetlenül megjelenik az én, megjelölve azt a helyet, ahonnan a tájat szemléli. A beszélő tehát almafa alatt áll, onnan tekint végig a tájon, valamiféle tóparti legelőn. Ha a tájleírás a második strófa második sorában is folytatódna,

ez iránt nem is merülhetne föl kétség. Mivel azonban nem ez történik, nem szabad kizárnunk azt, hogy az első strófában ábrázolt tájrészlet lehet alföldi (szabadszállási), a *Holt vidék*, a *Ritkás erdő alatt* vagy a *Határ* című versek tája, az almafa pedig lehet akár dunántúli almafácska is (Janus Pannonius után szabadon). A második strófa második sora azonban váratlanul szakít a tájleírással, és magával vonja az első sort is. Figyelmünket egy tájból kiszakított, attól elvonatkoztatott dolog: egy alma kezdi foglalkoztatni. Az „f” hangokkal alliteráló sorban: „egy fáradt alma függ fejem felett”, az alma jelzőjét, „fáradt”, a második sor egésze magyarázza: „a hernyó rágott szívéig szemet”. Az alma fáradt, mert férges. Leesni készül az ágról. Az első sor, úgy látszik, nem tesz mást, csak az első rész tájleírása után zökkenőmentesen átvezet a második strófa témájához, amely a további sorokban bontakozik ki. Azt már az első és a második sor határán észlelhetjük, hogy ez a strófa szerkezetileg nem olyan zenei és nem olyan egyszerű, mellérendelt, mint az első volt. Itt nincs megállapítható mondatsema. Ennek a szakasznak az értelme, már itt konstatálhatjuk, nem lesz olyan áttetsző, mint az elsőé volt.

A második mondat érdekessége az, hogy az almakukac rágta lyukat a költő „szem”-nek, az alma magházát pedig az alma „szív”-ének. Van-e ilyen jelentése a köznyelvben vagy a népnyelvben a „szem” szónak? Az *Értelmező kéziszótár* mindenesetre nem ismer ilyen jelentést. Akár köznyelvi eredetű a pondró vájta lyukra a „szem” kifejezés alkalmazása, akár a költő egyéni leleménye, a ténynek a versben van jelentősége, mert a lyuk valóságos szemként viselkedik. Mielőtt azonban erre rátérnék, a „hernyó” szóra hívnám föl a figyelmet. Ugyanabba az elidegenítő, groteszk sorba tartozik, amelyre az előző versszakban a „totyog”, a „piócahalász”, a „tehenlepény” szavakat hoztuk példaként. Az első két sor a „férges alma” képzetét alakítja ki bennünk.

A következő sor azonban nem enged itt tovább elidőznünk. A „szem” metaforája vezet tovább a gondolkodásunkat. Ha a hernyó rágta lyuk szem, akkor azzal vagy azon keresztül nézni és látni lehet. Nos, ez a cselekmény be is következik. Csak az a kérdés marad függőben, hogy ki az, aki kinéz? Az alma néz ki a hernyótól kapott szemén? Vagy a hernyó néz ki azon a lyukon, amelyet vágott, mintegy ablakszemen? Akármelyikük az alany, a nézés nem valóságos, csak képletes, és semmiféle jelentősége nincs, hiszen a látvány, a költő által látott tájrészlet sem az alma, sem a hernyó számára nem jelent semmit. Itt tehát alaposan beléptünk az irrealitás közegébe. Nemigen értjük, mit mond a vers. Nem segít rajtunk az sem, ha nem a nézést, hanem a látást faggatjuk meg. Mit láthat be egy alma vagy egy hernyó? Mi az a minden, ami eléjük tárul? Ugyanaz, ami élénk, olvasók elé? Aligha. Ez a fellépő értelmezési zavar nem akadályozhat meg abban, hogy felfigyeljünk a sor különös alaki szimmetriájára. A sort két ige keretezi. A „kinéz” kezdi, s a „belát” zárja a tagmondatot. Az igekötők ki és be, tehát egymással ellentétes irányba mutatnak. A néz és a lát egyaránt három betűből álló, ellentétes hangrendű szavak. A „mindent belát” kifejezésnek van egy második, átvitt értelme is. Nemcsak azt jelentheti, hogy az alma magaságából az egész tájrészlet áttekinthető, hanem azt is, hogy az alany beismer, tudomásul vesz valamit, amit korábban tagadott vagy elhallgatott, vagy maga elől

is eltitkolt. Ám ez az átvittebb értelem sem segít rajtunk, ha a szakasz értelmét meg akarjuk fejteni.

A strófa utolsó sora fokozza nehézségeinket, mert most meg az almáról átugrunk egy újabb témára, a versre, amely éppen ezzel a sorral fejeződik be. A vers önmagára reflektál. Nehézségeink végül addig a határig juttattak el, amelyen, úgy látszik, le kell mondanunk a megfejtésről. A medáliához azonban hozzátartozik még egy kettős gondolatjel is, ami arra ösztökéli olvasóját, hogy gondolkodjon el az olvasottakon. S csakugyan: amikor rámeredünk a vers utolsó szavára: „almavirág”, hirtelen mintha megvilágosodna a rejtély. Az utolsó szó visszafordít bennünket az almához, ahonnan elágazott a zárósor. Ezzel a szóval, mint kulccsal a kezünkben fordulhatunk vissza a magunk mögött hagyott szöveghez, s kockáztathatunk meg egy magyarázatot. A zárósor nem azt állítja, hogy „virág ez a vers, almavirág”, hanem múlt időt használ: „virág volt”. Mikor volt almavirág? Amikor a költő elkezdte írni. Közben nőtt, növekedett, szirmait elveszítette, megérlelődött, s mire elkészült, gyümölcs: alma lett belőle. Ráadásul férges gyümölcs, mert érlelődése során beléje költözött egy kukac. Almavirágnak készült kezdetben. A metaforát nem nagyon nehéz megfejtani, hiszen benne van a civilizációnk kódjában. A költőről azt gondoljuk, hogy a terve, a belső víziója magasan fölülmúlja azt, amit végül a kezei közül kiad. Szándékában az áll, hogy valami utolérhetetlenül finom, varázslatos szépségű tárgyat hozzon létre. Olyan szépséget, amelyet a természet például az almavirágban megteremt.

Ez az az eszmény, amelyet Néró Kosztolányi regényében legirigyeltebb, leggyűlöltebb vetélytársának, Britannicusnak a verseiben megvalósulni lát: „Utolérhetetlennek érezte zenéjüket, mely a szokat könnyű fuvalomként röpítette. Úgy rémlett, valami nagyon természetes és magától értetődő történik, ami mégis csoda. Írója mintha rabul ejtette volna az átlátszó levegőt, vagy szeszélyes játékában megmerevítette volna a mindig változó hullámot. Kutatta a nyitját, de nem találta. Beléje akart hatolni. Egy fal zárta el az utat.” Ha nem is lehet az a megírt vers, ami az azt megelőlegező álom a tökéletességről, azért a szépen, pirosan mosolygó érett, zamatos gyümölcsöt nem szabad megvetni, az nagyrészt mégiscsak kárpótolhat a testetlen virágszirmokért. A fejünk felett függő fáradt alma tehát egyszerre valóságos és egyszerre példázatos. A versben magát a verset is jelenti.

Van azonban ennek az almának egy nagy hibája: egy kukac rongálja a belsejét. Már a szívéig, azaz a magjáig elérkezett. Más szóval a verset is valamilyen belső féreg rágja. Ha keresni kezdjük a nyolc sorban a betegség megnyilvánulásait, akkor nemigen találunk másra, mint arra a groteszk tónusra, amelyre éppen az általunk kiemelt szavak: „piócahalász”, „tehenlepény” és – miért ne, öntükrözésképpen – a „hernyó” utalnak. Hozzátehetjük ehhez a „sovány kanász”-t is. A versbe, amelyben egy tó fölött lebegő gémet látunk, betör a realitás. Nem egyetlen példa ez József Attilánál a rokokósan kifinomultnak és a naturálishan nyersnek a keverésére. A kései *Reggeli fény* egy részletével is megvilágíthatom, miről van szó: „Csupa csín, csupa pír, csupa kár, / csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás – / most érted: ha reggel a csürhe kijár, / mért káromkodik mindig a

kondás”. Ez az almavirágnak szándékolt vers is, a tó fölött lebegő gémmel, „csupa csín, csupa pír”, de mégis megjelenik benne a „sovány kanász” és a „tehenlepény”. Az „almavirág”-tól visszafelé haladva végül elérkezünk a 3. *Medália* elejéig, a groteskséget nyomban sugalló első szóig: „Totyog”. A versben megidézett látvány idilli, de egyben groteszk jellege az, ami indokoltá teszi, hogy a vers példázatává joggal minősíthessük az alany feje fölött függő fáradt almát.

Az értelmezés – el kell ismernünk –, még ha lehetséges is, nem hathat az evidencia erejével. A szöveg alighanem más, ezzel versengő értelmezéseket is lehetővé tenne. A *Gyöngy* című versről adott alábbi értelmezésem autentikus voltában mindenesetre sokkal biztosabb vagyok.

Gyöngy

*Gyöngy a csillag, úgy ragyog,
gyöngyszilánkokként potyog,
mint a szőlő, fürtösen,
mint a vízcsepp, hűvösen.*

*Halovány bár a göröngy,
ő is csámpás barna gyöngy;
a barázdák fölfűzik,
a bús földet diszítik.*

*Kezed csillag énnékem,
gyenge csillag fejemen.
Vaskos göröngy a kezem,
ott porlad a szíveden.*

*Göröngy, göröngy, elporlik,
gyenge csillag lehullik,
s egy gyöngy lesz az ég megint,
egybefogva szíveink.*

Vágó Márta szerint a *Gyöngy* alkalmi, születésnapjára készült. 1928. július 6-án, Vágó Márta születésnapjára készült: „Attila megjelent születésnapom előtti napon *Gyöngy Mártinak* című versével. – Nem hozhatom le a csillagokat – mondta – és gyöngysort sem vehetek, hát itt a »Mártinak«-sorozat harmadik száma. Föltette a kezemet a fejére, és úgy olvasta, hogy *Kezed csillag énnékem, gyenge csillag fejemen. Vaskos göröngy a kezem, ott porlad a szíveden.* Később *Gyöngy* címmel meg is jelent. – Igazán jobban örülsz a versnek, mintha igazi virágot és gyöngyöt kapnál? – kérdezte. – Hogy lehet azt összehasonlítani? – kiáltottam fel. – Hiszen a virág elhervad, és a vers örökre megmarad! – Örökre? – ragyogott fel. – Na, most elárultad magad. Mégis sokra becsülsz, nagyra becsüled a költészetemet! – Ugyanis gyakran szidtam, hogy önhitt. Szerette a társalgást fennhéjázó megjegyzésekkel fűszerezni. – Mit szólsz, milyen zseniális vagyok? – kérdezte néha nevetve bár, de nagyon kevés iróniával. És ha elkésett, vagy egyéb megbízhatatlansági vád merült

fel ellene: – Az nem számít ily kiváló embernél! – Fintorogva, de mély meggyőződést színelve. Csak színelve, mert hiszen odavolt, boldog és hálás minden kis elismerésért. Hallotta valahol, és nekem is elmondta, hogy csak a hamis gyöngy tökéletes gömb, az igazgyöngy – csámpás, halovány göröngy. A *Tedd a kezed* óta ez a verse volt az első, ami igazán nagyon tetszett nekem.”

Ezt a kis életképet azért iktattam be a verselemzés elé, hogy lássuk: a tiszta költészet sem úgy születik, hogy a költő ül a műhelyében, bezárt ajtó és ablak mögött, és szigorúan elvonatkoztat minden hétköznapi témától, csak a világegyetemre gondol, amelyet mindenáron versébe kell zárnia. Nem. A versírás alkalma, egy születésnap-i köszöntés is lehet indítóoka egy tömény versnek, az udvarlás is lehet ürügye az abszolút költészetnek, mint ezt a *Klárások* esetében is láthatjuk. Ahogy a *Klárások*, úgy a *Gyöngy* is a tiszta költészet megnyilvánulása. A vers mint a drágakő ajándék metaforája már az 1922 augusztusában írt szonettben, *Gyöngysorban* is felbukkan: „Szonett, te drágakő, te antik / Gyöngysor, Réa akasztlak im”.

Szabolcsi Miklós elemzése a „*Kemény a menny*” című monográfiájában tartalmazza a vers helyes megközelítésének számos elemét. A továbbiakban arra szorítokozom, hogy kezdeményezését folytassam és elmélyítsem. A vers értelmezői jól veszik észre, hogy a *Gyöngyben* alapvető szerepet játszik a „gyöngy – göröngy” oppozíció. Szabolcsi joggal figyelmeztet, hogy ez az ellentét már Vörösmarty *Fóti dalában* is szerepet játszik, ráadásul egy másik oppozíció társaságában, amely József Attila versében is felbukkan: az ég és a föld ellentétéről van szó, ahol a gyöngy az ég felé, fölfelé, a göröngy a föld felé, lefelé irányuló mozgást, az egyik a könnyűséget, szárnyalást, a másik a súlyt, a nehézkedést képviseli: „Törjön is most ég felé az, / Ami gyöngy, / Hadd maradjon gyáva földön / a göröngy”. Úgy látszik, József Attila 1928 nyarán forgathatta Vörösmarty műveit. A *Klárásokról* írt tanulmányomban a „*Báránygané, / bárányganéj a havon.*” sorokkal kapcsolatban felhívtam a figyelmet a *Csongor és Tünde* egyik sorára, mint az idézett sorok előzményére: „Mint új hóban agg bogyo”. A *Fóti dal*, Vas Istvánnak a *Költőnk és kora* című versről adott elemzése szerint ennek a versnek a ritmusmintája lehetett: „Fölfelé megy borbán a gyöngy, / Jól teszi, / Tőle senki e jogát el / Nem veszi” – „Íme, itt a költeményem, / ez a második sora, / K betűkkel szól keményen / címe: *Költőnk és kora.*”

A „gyöngy – göröngy” oppozíciót az a körülmény teszi nyelvileg és költőileg rendkívül izgalmassá, hogy a paronomázia, a költői szójáték egy különleges esetről van szó: a két szó egymásból kifejthető, egyfajta áletimológiai kapcsolat logikája szerint. Ha a gyöngy szóból elvesszük az első ipszilont, s hozzátesszük az „-ör-” szótagot, megkapjuk a göröngy szót és vice versa: A göröngyöt ugyanezen az úton, csak ellenkező irányban, redukálhatjuk a gyöngy szóra. A jelölők közötti játékos összefüggés folytán a jelöltek is váratlan összefüggésbe kerülnek. A rím mint költői eszköz ugyanezen az elven működik. Két eltérő jelentésű szó formai rokonsága váratlan jelentéstani összefüggést teremt a hívó és a válaszoló rím rím-szavai között. Mintha rokonság lenne a gyöngy és a göröngy között. Miközben az ellentétük szembeötlő. A gyöngy drágakőszámba megy, tiszta, tömény, szabályos dolog, nagy értéket képvisel, ritka a természetben, vagy legalábbis nehezen

hozzáférhető. A göröngy szabálytalan, esztétikailag legalábbis inkább a közönséges vagy egyenesen a rút kategóriájába esik, töménytelen mennyiség áll rendelkezésre belőle, s ennél fogva értéktelen.

A költő itt tulajdonképpen a nyelv, a jelölők alaki rokonsága által felkínált lehetőséget aknázza ki, mint annyiszor költői pályája során. Mint például a „tanítani” rím esetében, ahol egy olyan szót, amelynek első fele és második fele egybevág, középen kettévág és egymásra hajlít. A nyelv számos ilyen gyöngyszemet produkál, s a költői tehetség abban is megnyilvánulhat, hogy az alkotó rálel a nyelv természetes zsenialitásának ezekre a produktumaira.

Amire viszont az elemzések nem figyelmeztetnek, az az, hogy a vers áldefiníciók sora. A költő egy sor dolgot gyöngyként határoz meg, egy sor dologról, ami nem gyöngy, azt állítja, hogy azok is gyöngyök, s a göröngy ezeknek csak egyike. Egy ilyen áldefinícióval kezdődik a vers: „Gyöngy a csillag”. A metaforikus azonosítás egyik alapja a ragyogás: a csillag is és a gyöngy is ragyog. Az azonosítás másik alapja a csillaghullás. Ahogy a gyöngysor, ha szétszakad a fonál, amelyre felfűzik, szétpereg, úgy a csillaghullás (voltaképpen meteorhullás) esetén is, mintha az ég nagy gyöngysora peregne szét. A harmadik sor hasonlata a szőlőt azonosítja a gyönggyel, mert az egyik is és a másik is „fürtös”. A negyedik sorban pedig a vízcseppel történik meg az azonosítás, lévén a gyöngy is és a vízcsepp is hűvös. Nincs kifejtve, csak beleértve, de a kód így is tökéletesen működik, a szőlőszem is és az esőcsepp is éppolyan gömbölyű, mint a gyöngy.

A gyöngy-göröngy azonosítása csak ezután, a második strófában történik meg. A két sorvégi rím szó összecsengése erősíti fel a nyelvtani, alany-állítmány szerkezetű azonosítást: a göröngy is voltaképpen gyöngy. A definíció többi elemei viszont a modális különbségeket fejtik ki az alany és az állítmány között: a göröngy gyöngy ugyan, de halovány, csámpás és barna, azaz nem rendelkezik a gyöngy alapvető, értékes tulajdonságaival. Eglényegűek, de döntő minőségi különbségek vannak közöttük. Áldefiníciókról beszéltem, a gyöngy és göröngy közötti kapcsolat áletimologikus jellegét hangoztattam. Az „ál-” előtag nagyon fontos itt, ugyanis olyan dolgok azonosíthatnak a gyönggyel, amelyeknek voltaképpen egyike sem jogos azonosítás. Megállapíthatók ugyan hasonlóságok, a göröngy esetében hangtaniak, a szőlőszem és a vízcsepp esetében alakiak. De az eltérés oly mérvű, hogy tényleges rokonságról nem lehet szó a felsorolt entitások között. A csillag esetében például modalitásként ki is van fejtve ez a lényegi különbség: a csillag nem gyöngy, hanem „csak” gyöngyszilánk. Itt József Attila nyilvánvalóan a hullócsillag látványára van tekintettel, nem pedig arra, hogy a csillagok és bolygók is gömb alakúak. A csillag és a gyöngy között mindazonáltal elképesztő nagyságrendi különbség is feszül. A gyöngyszilánk szó egyébként hapax legomenon, illetve neologizmus, hiszen ha összetörnénk egy gyöngyöt, akkor gyöngyszilánkokat kapnánk, de ki hallott már arról, hogy a gyöngyöt széttörjük. Miért törnek szét? Gyöngyszilánk tehát nem létezik, mint ahogy nem létezik közhasználatú szó sem, amely ezt a nem létező dolgot jelölné. Csak József Attila versében.

Mindenesetre nem jelent mást ez az áldefiníciós, áletimologikus művelet, mint hogy József Attila a verset a nyelv gondnoksága alá helyezi. Nem a valóságos viszonyok az érdekesek itt, hanem a pusztán nyelvi azonosíthatóság közle-

kedési útvonalai. A nyelv nem képez akadályt az előtt, hogy a csillagot, a szőlőszemet, az esőcseppet egyaránt gyöngyként definiáljuk. A referencia világa? Kit érdekel itt? A második strófa utolsó két sora a göröngy gyöngy voltát fejt ki. Ahogy a gyöngysort egy fonálra föl lehet fűzni, úgy a barázdákra, a termőföld eme hosszú fonalaira föl lehet fűzni, mintegy a föld díszei gyanánt a göröngyöket. A gyöngysor mellett lehetséges göröngysor is.

A harmadik strófa definíciói közvetett definíciók. A kezét, a kedves szép nő kezét a kinyújtott öt ujjal a költő csillagként definiálja: „Kezed csillag”. Ezután a saját, bütykösebb férfikezét pedig rög gyanánt határozza meg: „göröngy a kezem”. Mivel azonban a csillag voltaképpen gyöngy, ezért a kedves keze is gyöngy, míg a vers hőséneke keze marad göröngy. Mivel azonban a göröngy is – gyöngy, ezért a férfikéz is: gyöngy. Az utolsó strófában még egy definícióval találkozunk. Itt a költő magát az eget, ha úgy tetszik, a mindenséget határozza meg gyöngyként: „gyöngy lesz az ég”. Az ég, a maga teljességében gömbszerű. A csillag, a szőlőszem, a vízcsepp és az ég és persze a gyöngy egyaránt gömb alakot vesznek föl, de úgy, hogy különböző nagyságúak, különböző állagúak és különböző értékűek.

Összegezve az azonosításokat: a csillag, a szőlőszem, a vízcsepp, a göröngy, a női kéz és az ég egyaránt gyöngyként vannak meghatározva a versben, sőt a gyöngy ellentéte, a göröngy és ezáltal a férfikéz is be van vonva ebbe a definícióba. Azaz, ami a versben entitásként, önálló létezőként előfordul, mind gyöngyként van azonosítva. Négy dolgot kivéve. Az egyik a föld, a másik a barázdák, a harmadik a fej, a negyedik pedig a szív. Tehát két természeti entitás és két testrész az, ami közvetlenül nincs bevonva ebbe a láncolatba, mert épp e láncolat támaszául szolgálnak. Ha magát a verset is gyöngyfüzérként definiáljuk, amelyben a gyöngyszemek az összes felsorolt szavak: a gyöngy, a csillag, a szőlőszem, a vízcsepp, a göröngy, a női kéz, a férfikéz és az ég, akkor a gyöngysor darabjaként nem említett szavakat, tehát a földet, a barázdát, a fejet és a szívet úgy is felfoghatjuk, mint ama fonalat, amelyre a felsorolt szavak felfűzhetőek. A fonálnak még egyéb szavak is részét képezik: igék, mint a „ragyog, potyog, fölfűzik, diszítik, porlad, lehullik, lesz” és a vers többi szavai, a hasonlító szócska: mint, a kötőszó, a névelő stb. A versnek tehát nemcsak a tárgya a gyöngy, hanem maga a vers is gyöngy. Ebből a szempontból a *Gyöngyöt* a költő öntükröző versei közé sorolhatjuk, mint a 3. számú *Medáliát*. A vers önmagát jelenti.

A kompozíció nyilvánvalóan zenei jellegű: nyelvi variációk egy témára. Tiszta virtuozitás, tiszta költészet, tömény vers, amelyben az alkalom, hogy történetesen Vágó Márta születésnapjára készített ajándék, a háttérbe húzódik és teret enged a nyelvi-költői bravúrnak. Hogy is mondta a költő? „Mit szólsz, mily zseniális vagyok?” Még Vágó Márta is felhúzta erre a szemöldökét, sokallva a dicsékvést. Pedig nem volt igaza. Aki ezt a verset megírta, tényleg zseniális költő volt. Csak ezt kevesen vették akkor észre. Még Vágó Márta is alig.

A *Gyöngynek* az utókora sem jelentéktelen. A *Harmatocska*, a József Attila-féle tiszta költészet késői megvalósulása a gyöngynek ezt az áldefinícióját viszi tovább: „Lágy a táj, gyöngy az est”. A gyönggyel nem, de a gömbformára alapozott áldefiníciós megoldással a nevezetes egysorosban, a *Balladában* találkozunk: „Vízcepp az ég, viszi a szél.”

Beney Zsuzsa

Mintha a létből ballagna haza

József Attila *Téli éjszaka* című verse egyike életműve legrejtélyesebb darabjainak – pontosabban: mondhatnók, hogy a vers mondanivalója a lét, kifejezhetetlen, a csak – de ezen a módon mégis – versben elmondható rejtélye. Így hát, ha ezt a verset tesszük elemzésünk tárgyává, még ha nem is ez a szándékunk, a versbeszéd némely tulajdonságát is észre kell vennünk. Vajon abból fakad-e a vers prózai megértésének lehetetlensége, hogy tudatos enigmát tartalmaz, vagy abból, hogy a lét olyan, önmagukban kérdezhetetlen jelenségeivel foglalkozik, melyeket éppen állíthatóságuk szótlán bizonyossága különböztet meg az emberi és az ember számára kimondható jelenségek világától? Abból-e, hogy éppen azért, mert létezésünk legmélyebb érzékelését, és annak bennünket befolyásoló hatását mutatja, direkt módon sohasem, legfeljebb mélyebb és a köznapi értelemben megfejthetetlen metaforákkal (a versbeszéd legfontosabb jellemzőjével, melyet valójában nemcsak ebben a költeményben, hanem sohasem lehet a szó mentális-logikai értelmében megérteni) írható le? A lét érzékelésének, pontosabban a léttel való betöltöttségünknek egyetlen kifejezési módja az a metaforákból fakadó rendszer, mely ennek a rejtett, a nyelven örökké kívül maradó állapotnak diszpergálása és hozzárendelése a kimondhatóhoz, vagyis a képekből építkező nyelvben élő világhoz. A metafora kifejezést most nem stilisztikai értelemben, tehát nem a nem-képi tartalom képi érzékeltetésének értelmében használom, hanem ennél tágabban, a létezés öntudatlan tudatának a kimondható érzelmek és érzetek emberi, vagyis nyelvi világunkba történő bevonásaként.

A *Téli éjszaka* tehát (hasonlóan József Attila számos más verséhez, elsősorban az *Eszmélethez*) semmiképpen sem egy tudatos enigma kimondására tett kísérlet, hanem egy olyan szótlán létállapoté, melynek nyelvi lefordítását kell enigmatikusnak éreznünk. Az a megválaszolhatatlan kérdéshalmaz azonban, mely köztünk, olvasók és a versbéli állítások mögött meghúzódik, csak nyelvileg, és nem a nyelv-mögötti bizonyosság területén tartható enigmának. A *Téli éjszaka* – legalábbis a költemény első részében – hatalmas ontológiai mű, melynek megrázó hatása abból ered, hogy ontológiai mélysége a létbe tekintés olyan kényszerét és olyan megrázkódtatását idézi fel bennünk, mely a versolvasás során a pszichológiai befogadást a kognitív megértésből egy másik, mindennapi érte-

---

Részlet egy készülő, József Attila *Téli éjszakáit* elemző tanulmányból

lemben érthetetlen mélységbe helyezi át. Ezzel olyan ontológiai aspektusokat nyit meg számunkra, melyek nem érzelmeinket, nem is értelmünket, hanem egy körülírhatatlan lelki tartományt: létünk érzékelésének titokzatos mélységeit mozgósítják.

Éppen ezért a *Téli éjszakát* témájának természete miatt sem kérdésnek, sem állításnak, sem konkrét földi helyzet ábrázolásának, sem metafizikai képletnek nem foghatjuk fel: leginkább egy bizonyosság sejtetéseként jellemezhető, és ez a költő számára is megfejthetetlen sejtés, ennek végsőkéig történő érzékeltetése, az önmagában is kimondhatatlannak kimondhatóvá tétele lehet a költői motiváció alapja. József Attila versei általában telve vannak a létállapot elsődlegességé sejtetésével. Mentális alkata viszont nem tűri ezt a megfejthetetlenséget, állandóan ennek (részben) érzéki-gondolati érzékeltetésére törekszik, mind a többé-kevésbé tudatos nyelvi eszközök, mind a képek leírásának végletes pontossága, mind a logikai-paradoxális elemek feltárása által. Ez a kettősség, vágya a nyelviileg kifejezhetetlen költői megjelenítésére, és ennek örökös elérhetetlensége a forrása annak a feszültségnek, mely ezt a költészetet létrehozta és fenntartja. Mi, olvasók, azonban ezt a sejtést kérdések formájában éljük meg. Olyan kérdések-ként, melyekre nem találhatunk egyértelmű feleletet, egyszerűen azért, mert a létezés érzékelése, akárcsak a költészet, a mindennapi beszéddel ellentétben, sem nem egy-, sem nem többértelmű – ezek a kategóriák belülről nem tudják átörönni a vers szerkezetének határait. Tér adatik az olvasó saját asszociációinak kibontakozására, és ennek a vers értelmét módosító hatására. Részben ez az oka annak, hogy József Attila verseit sohasem tudjuk egyetlen értelmezésre korlátozni, de széthullását sem látjuk – mindig érezzük azt az irányt, amerre a lényegéhez vezető utat keresnünk kell. Ebből következik a vers poétikai sajátossága, a konkrét és az absztraktnak olyan egysége, melyből a metaforikus látás lényege olvasható ki.

Az egzisztencia lényegét körülíró költészet ezért kénytelen a metaforák nyelvén megszólalni, és ezért nem tarthatjuk a metaforát csak stilisztikai alakzatnak. A metafora nem redukál, hanem éppen ellenkezőleg: az értelmezés végtelen lehetősége felé nyit, meghatározhatatlan, de kontextualitása következtében valamit mégis állít. Ennek az állításnak lényege a szavak résein át szivárog belénk, ez adja a vers irányultságát, de nem irányát, az állítás és a megfoghatatlanság egységét, mely olyannyira különbözik a nyelv szokásos egyértelműségétől.

A *Téli éjszaka* egzisztenciára irányultságát egyetlen versszak segítségével szeretném most érzékeltetni:

*Hazatér a földműves. Nehéz,
Minden tagja a földre néz.
Cammog vállán a megrepedt kapa,
Vérzik a nyele, vérzik a vasa.
Mintha a létből ballagna haza
Egyre nehezebb tagjaival,
Egyre nehezebb szerszámaival.*

Ennek a részletnek azonban vannak előzményei, és mindenekelőtt ezekre kell néhány pillantást vetnünk.

Kezdjük a költemény címével, már csak azért is, mert a cím többnyire fontos alkotóeleme József Attila verseinek. Itt azonban többet jelöl: egy létállapot kifejezője, még hozzá egy hangulatában kettős létállapoté: egyrészt a hideg és érzéketlen semmié, a tél csontos szikárságával, másrészt az éjszaka kiüresedtségét, a föld lefagyottságát jelzi. Ugyanakkor azonban a sötétségben láthatatlan, ezért nem érzékelt, a semmibe tűnő emberlátta, emberivé szabott világ mögött az éj beburkoló, védelmet adó takaró-sötétje is felsejlik, még hozzá a két szó hangképlete miatt. A t hangzó ütése után az l és a j lágysága oldja hangulatunkat, a magas hangzók átfordulása a két mélyebb regiszterébe mintha ránk húzná, lekerekítené körülöttünk az éjszaka takaróját. Mint majd látjuk, ezt az egyszerre a semmibe taszítottságot, és mégis megóvott jelleget majd az egész versen át követhetjük, mint a József Attila-i szinte állandó megkettőzöttség szép példáját.

Tartalmilag: mind a nap-, mind az évszak a létezésnek a lényeghez legközelebb eső konkrét érzékelési formája, és alighanem ez az érzékelés teszi, hogy kognitív módon sohasem, kizárólag jelenségeiben leírható. Nem a kifejezés, hanem maga az érzékelés metaforikus, ezért is hatol olyan mélyre valamennyiünkbe, hogy úgy érezzük, legbensőbb énünket alakítja, mintegy önmagunk magjának formája – úgy érezzük, nem ugyanazok vagyunk télen, mint nyáron. És az éjszaka? Látszólag kevésbé van meghatározó szerepe – valójában azonban az ébrenlét és az álom ugyanannak a személynek nemcsak világos és sötét oldala, hanem egész lényének átfordulása valami másik, talán ősi, vegetatívabb, más megismerési és megértési, más mentális funkciókat tartalmazó közegbe. Nem véletlen az éjszakának és a sötétségnek költőileg oly sokértelmű szimbolikája, az ősi múlttól, a meg nem ismert keletkezéstől (gondoljunk csak a teremtéstörténet bibliai kezdetére) a lélek mélyének megismerhetetlenségéig – hangulatilag pedig a forróságtól a jeges hidegig, az érzelmek sötét lángolásától a kihűlt csöndig, mely mégis képes a meghallhatatlan zene, az „éjszaka zenéjének” felidézésére. Mégis, mindennek ellenére, félreérthetetlenül tudjuk, és létérzékelésünknek talán éppen ez a kettősségben megnyilvánuló egység az alapja, hogy a téli és a nyári, a nappali és éjszakai énünk ugyanannak a mélyebb, éppen kettőssége miatt meghatározhatatlan ének kivetülése, az én azon mélységének, mely a világgal elválaszthatatlan egységben él, s ez a változási lehetőség talán éppen ennek az egységnek lehet következménye – létünk kettőzöttsége pedig ennek a kettősségnek tükörképe. Emlékeztet ez az archetypusok világára, de mélyebb annál: még nem képszerű, hanem a kép alatti, képteremtő önérzékelés szintjén létező, a létezésnek, forrásának és megnyilvánulásának egyszerre-érzete. József Attila *Téli éjszakája* ebben a közegben szól hozzánk, ebbe a közegbe próbál bevonni bennünket, és erre azért képes, mert a költészet, közölhetetlen varázsának segítségével ezt a nyelv-alatti, gondolat-alatti réteget képes nyilvánvalóvá tenni.

Néhány szót a következő két sorról is kell szólnunk, mert ezek is mintegy kijelölik az olvasó irányultságát:

Légy fegyelmezt

A vers egyetlen felszólítása, és egyben az egyetlen megszólítás, vagy más-képpen, az egyetlen olyan hely, ahol a költő az olvasóhoz kapcsolódik. Csupa rejtély: számos véleményt ütköztethetünk arra vonatkozóan, hogy ez a felszólítás önmegszólítás, az olvasóhoz intézett tanács vagy utasítás, netán egy közlésnek (a fegyelmezttség szükségességének) felszólító módban történő bejelentése. Valamennyi feltevésre megbízható vélemények állnak rendelkezésünkre – de vajon a költői intenció során szerepelt-e a megszólításnak vagy önmegszólításnak kérdése, vajon nem csak a fegyelmezttség volt-e kimondandó? S ez az elvárt fegyelem csakugyan a téli dermedésnek, vagy az elmúlás erőivel felvett harcnak, az elviselésnek lehet-e eszköze – nem csak egyszerűen a lét elviselésének, a létező magát-összefogásának egy kaotikusnak is elképzelhető világban? Vagy, ismerve József Attila hihetetlenül erős vonzalmát és ugyanekkor kételkedését a káosszal szembeni rend, törvény érvényessége, sőt megléte iránt, vajon nem juthat-e eszünkbe az is, hogy a felszólítás az emberen át a világhoz szól, pontosabban az ember világlátásához, ahhoz, mely maga is képes ezt a világot renddél, fegyelemmé alakítani? Elég, ha csak az *Eszmélet* vagy az *Óda* megfelelő soraira gondolunk, ahol kérdésessé válik a törvény létezése, mely számos kisebb költeményben, jóval rejtettebb formában szintén kérdés marad. A fegyelmezttség nem ellentéte a káosznak, de nem is csupán elviselésének módja, e fegyelmezttség legalább kettős értelemben olvasható – ha ugyan bármelyik olvasatunk megközelíti a mondanivalót, ami talán olyannyira szubjektív, titkoltan az, hogy találgatásunk mindig csak mellél foghat. Elégél elképzelhető, hogy a nyár a szabadságnak, a fellobbanásnak, a tűz fegyelmeztlenségének idősza, minőségében különbözik a tél fagyott zordságától. Ebben az esetben a nyár fogalma szintén éppen úgy érezhető szubjektív élménynek, esetleg egy érzés, az érzelem metaforájának, mint az élet forróságának, az eleveenségének, a lét csordultig érettségének (mint későbbben a vers utal is erre az értelmezési lehetőségre) – tehát a télhez, az éjszakához, a fegyelmezttséghez hasonlóan megfejthetetlen marad. Egyszerre látható, pontosabban egyszerre kelt valamilyen képzetet mindenkiben, és marad absztrakció – és ha így értelmezzük, a fegyelem nem a külső, hanem a belső téltre vonatkozik, a fegyelem az, ami ezt a telet, a költészetben megjelenő telet megteremti –, tehát a fegyelem hívja elő a majdhogynem halálos állapotot, a megfagyás előtti merevséget. Nem is az előhívás a helyes kifejezés: a fegyelem maga a tél, vagy fordítva: a tél maga a fegyelem, az érzelmek visszafogása, keretek közé szorítása, talán azt is mondhatjuk, hogy megzabolázása vagy elfojtása. Nem elviselendő, hanem belülről kisugárzott állapot, olyannyira metaforikus, hogy a valóságot, a valóság hiteles képét használhatja a metafora keretrendszerének, s éppen e metaforikus értelmezhetőség miatt képes a realitás érzékeltetésére. – A metaforánál is magasabb rendű metafora ez, mintegy a metafora önmaga fölé emelése, a nem láthatóval történő megidézés, az egzisztencia érzékelésének és érzékeltetésének eszköze, és ez az, amit kizárólag a metafora képes kifejezni.

Erősen emlékeztet ez a két szó egy 1928-ban írott vers kezdetére. A 28-as év József Attila érett költészetének kezdetét jelzi, az ekkor írott különösen szép versek közül is kiemelkedik az *Óh, szív! Nyugodj* című. Első sora: *Fegyverben réved fenn a téli ég* egyszerre merev és merengő, megint azt a kétfelé irányultságot jelzi, ami a *Téli éjszakának* is sajátja: a révedező égnek megfelel a *Téli éjszaka* passzívítása, kitettsége – ezzel szemben áll a (kemény) fegyverbe burkolt ég keménysége. Ez a vers is egyszerre mutatja fel – a másíknál hat évvel korábban – a rejtetten és reménytelenül végleges keménykérget, de megengedi a rajta átszűrő és a halványan áttetszően megjelenő reményt, melyről aztán, a versbéli kép állítása után mégiscsak kiderül, hogy illúzió csupán. Az *Óh szív! Nyugodj* mesebelien szép képei mellett éppen olyan fontos lineáris vonalvezetésének hajlékonysága, melyet a *Téli éjszakában* csak mélyebb, önálló tanulmányt igénylő fejtegetéssel lehetne észrevenni.

A versben azonban sohasem az előjel, hanem a megjelenés számít. Az *áttetsző, koronás madár* mesebelien plasztikus képe sokat megelőlegez a *Téli éjszaka* esztétikai-dekoratív, de ennél mélyebbről, mintegy önvédelemből fakadó szépségéből, de ennek csak ambivalenciáját, nem egzisztenciális involváltságát jelzi. Nem úgy, mint a *Légy fegyelmezett*et követő *A nyár / ellobbant már*, mely szintén értelmileg kapcsolódik az előző mondathoz, hangulatában és a megemlítés tényében azonban különbözik tőle. A „légy fegyelmezett” sokszoros értelmezhetősége után elsőnek: a nyár ellobbanása. Ugyanaz a meghatározhatatlanul meghatározott, egyszerre általános és szubjektív érzelmeket kifejező évszak-rejtem, mint a címadó tél. Csakhogy ott egyedül áll a *Téli éjszaka* képe, itt pedig közvetlenül (vagy majdnem közvetlenül) a cím után, mint annak ellentéte, méghozzá egyszerre megelőzője és kontrasztja az idő múlásának, vagyis magának az időnek, és a pillanat örökös jelenének, az ellobbanás vizuális képének, ez egyetlen pillanatra fellobbanó képnek, tehát egyszerre az időnek és a látványnak, vagyis a tér élményének megjelenítése? Vajon miért kell a tél fagyosságáról szóló verset a nyár lobogásával kezdeni? (Hiszen az ellobbanásban az utolsó hirtelen tűz ereje is benn foglaltatik.) Az ellobbanás hangulata kezdetet, nyitást és befejezést sugall egyszerre, és ez a kezdő kép nem tűnik el a tudatunkból.

Kiváltképpen azért, mert a kép visszatér, s ha itt a vers kezdetét jelezte, ott valaminek egyszerre lezárulását s egy más hangvétel kezdetét. Poétikai mesterfogás ez a visszatérés, bennünk azonban most a poétikai megnyilvánulás mögötti, azt kiváltó lélektani szükséglet, a nyár egyszerre önvigasztaló, és ennek az önvigasztalásban megnyilvánuló eltűnésnek a búcsúzás vagy a lemondás véglegessége áll. A *Téli éjszaka*, villanásszerű képei ellenére, vagy éppen azok miatt, (és ez a kérdés a poézis megválaszolhatatlanul nagy kérdésére is utal) a jelenben álló vers, mindenképpen egy állapotnak, egyetlen konkrét téli éjszakának, vagy az egyetlen téli éjszaka által kiváltott lelkiállapotnak, a létezés mozdulatlan perspektívájának jegyében született. József Attila ellentétekre, illetve paradoxonokra épített költészetében nemegyszer látjuk a mozgást az álló pillanat megteremtőjének (a legtisztábban az *Eszmélet* utolsó versszakában, a mozgó fülkefény és az „én állok” kettősségében, melyben éppen ez a kettősség tűnik az állandóság, pontosabban a folytathatatlanság legfőbb megteremtőjének). Értelmünkben a

mozgás és mozdulatlanság összeférhetetlenek – a létezésben, és ha a verset nem az értelem, hanem a létezés tükörképének tartjuk, nem kizárják, hanem erősítik egymást.

Az a versszak azonban, amit vizsgálatunk tárgyává teszünk, prózai értelmében is mintha ellentmondana ezeknek az állításoknak. Részben azért, mert magáról a lelassult mozgásról szól, részben pedig azért, mert maga is történet, narratíva, egy esti, munka utáni hazatérés története. Annak tükörképe, ahogyan a téli alkonyatban a nap a sötétségbe burkolózik, és a világ elnehezedik.

József Attila számára a vers érzékelhető közege mindig a térben jelenik meg, különböző téralakzatok, a linearitás, egymásba fordulás, a fönt-lent viszonyok formáiban. Ez a vers, belső formájában, elejétől kezdve lineáris vonalat követ – egészen a távolban elnehezült kezek képéig. Itt mintha becsukódna, a két kéz, a hegyek összefonódnak, és megformálják a *völgy kerek csöndjét*, vagyis az egyszerre látható és stilsztikailag metaforikus, láthatatlanul is konkrét tartalmat, a csöndet. Hihetetlenül kifejező ez a kép, szinte látjuk a sötétbe merülő völgy-mélyet, mely mintha a csönd kútjával azonosulna.

Ez a szakasz még egy fontos változást hoz a vers menetébe. A *Téli éjszaka* hideg, és talán éppen hidegsége, kiüresedettsége miatt a kozmoszt, a *Nagy úrt* felidéző hatása, a *Szép embertelenség* magában is rejtélyes, továbbgondolásra ösztönző sora után itt jelenik meg az emberi világ, mintegy intermedier jelzéseként a semmi üressége és az élet melegsége között a megfáradt paraszti kézre jellemző *bütykös vén hegyek, a párolgó tanya, az alkonyi tűz, a kerek csönd* emberi világot idéző metaforájában. A kezek itt még csak hegyekként, de már az emberi kezet, és főként annak védő, óvó, gondoskodó asszociációit keltik fel az olvasóban.

E köztés szakasz után lép elénk teljes valójában az ember, még hozzá a meghatározottság és a meghatározatlanság közötti, egyszerre konkrét és szimbolikus formában. A hazatérő földműves, elnehezült, lefelé húzó tagjaival, a föld vonzásának kitéve teljesen konkrét kép, homályba vesző alakját, azt hiszem, mindannyian magunk előtt látjuk. A hét sorban háromszor fordul elő a nehéz szó, első alkalommal mint metaforikus sűrítés: nem az ember nehéz, hanem ön-maga érzete, ez sugárzik át az olvasóra, mintegy észrevétlenül cserélve fel a konkrét állapotot az önreflexióéval. Hasonlóan indirekt értelmű a *cammog vállán a megrepedt kapa*: a kapanyél az ember vállán, nem maga cammog. Megint átmenet: a kapa megszemélyesítésének bevezetője, mint ezt a megszemélyesítést József Attila költészetében annyiszor látjuk.

Ez az átmenet mintha a költői alkotásmód mikéntjére utalna. Poétikájában a megszemélyesítés mindig az érzés, az érzet kimondását segíti elő – el is távolítja az emberitől, de nyomatékosítja is azt. Mintha XX. századi líránkban a tárgyi-as költészet finom előjelzése lenne ez a tendencia. Általában csak végeredményét vesszük észre (példa rá, többek között a 28-ban írott Márta-versek számos darabja). Itt azonban mintha a szavakba öntés pszichológiájának folyamata tárulna a szemünk elé: a cammogó, lassan a sötétség ködébe vesző ember *nem* vérezhet, a költemény egész tónusa ellentmondana a heveny fájdalom, a felbuzgó vörös vér, a sebesülés tényének. Az ember itt mástól, a világ sebétől, azzal eggyé válva szenved – a vér, bár nemsokára a szív is megjelenik a képben, túlságosan

élettel és harsány lenne a költemény mondanivalójának kifejezésére. Az a hazatérés, mely voltaképpen elszakadás, nem engedi meg az emberi szív vérezését: a kilépés határtalan fájdalom paradox módon a világ élettel tárgyra vetül, a halálba lépés pillanatában lángot lobbantó, felvillanó utolsó pillanatban – abban, amely az emberi tudat számára már nem adatik meg. Az ember önmaga átlépését már nem követheti nyomon, csak a tárgyakban, a kapanyélben, kapavasban láthatja és láttathatja a halálba vérzés folyamatát. Rendkívül finom megoldás a megrepedt kapanyél vézése után a vasnak a vizuális befogadás számára lehetetlen vézése. Ez a döbbenetes kép ijesztő érzetté változik az olvasóban, még-hozzá egyszerre az *én* és az *az* véres fájdalomává. Ez az egyetlen kép mintha az egész *Nagyon fáj*t előlegezné, szelídebb, a kétségbeesés agressziójával kevésbé telített formában (nyilván, mert kevésbé személyes, nem annyira indulati kitörés, mint a másik). A vérző vas hatását nyilván nagyon erősíti még kapcsolódása József Attila más, vasat felvillantó képeihez (pl. „Reggel az erkölcs hűvös, kék vasát / felvillantja a fagy” /*Fák*/, vagy: „Hallottam sírni a vasat” /*Eszmélet*/.)

Most következik az a sor, melynek kedvéért, bizonyosan öntudatlanul, még-is átgondoltan, a vers megszülethetett: *Mintha a létből ballagna haza*.

Megcsavart paradoxon, mely éppen ennek a formai sajátágnak köszönheti lélegzetelállító hatását. Másképpen elmondhatatlan: a megfáradt, elnehezült földműves, a téli éjszakában hazatér – hová? Otthonába-e, a párolgó tanyába, a völgy kerek csöndjébe, a hegyekkel körülzárt nyugalomba – vagy oda, ahol nincs tanya, nincs melegség, nincsenek óvó hegyek: a semmibe? Hová is térhetünk haza a létből máshova, mint a nemlétezésbe – de lehet-e valaha otthonunk a nemlét? Hiszen lényegünk a létbetartozás, az egyetlen otthon, amiben élni tudunk, a nemlét soha nem lehet hazánk, éppen olyan kevésbé lehet a miénk, mint mi az övé. Éles a határvonal, és ezt az abszurditást, mely egyszerre von be bennünket létünk világába, a hideg-meleg érzetébe, és az ezt körülvevő semmibe, képtelenség lenne tökéletesebb metaforában kifejezni, mint a téli éjszakáiban – természetesen akkor, ha már ismerjük a metafora kibomlásának útját, mely éppen olyan rejtélyes, mint amilyen rejtélyes ez a megfejthetetlen abszurditás.

Filozófiai, és az ebből a pszichológiába, az alkotáslélektan folyamatába átlépő értelemben, azt hiszem, ez a néhány szó József Attila legfontosabb mondanivalója. Azért nem mondom egyetlennek, mert ha úgy is gondolom, hogy minden versének alján ez az örjítően megoldhatatlan kérdés áll, kevés versében nyilvánul meg olyan kifejezőerővel, mint az élete vége felé írottakban, azokban, melyekben azt az általános egzisztenciára utaló kérdést (és ez megint az ő költészetének sajátja) a személyiség érzelmi átélésével, szavaival, és főleg képeivel fejezi ki. Lehet, hogy az igazán nagy műveket, az *Eszméletet*, az *Ódát*, a halál előtti szenvedés nagy Isten-verseit is ugyanez a kérdés motiválja, és talán érdemes lenne ezeket is a kettősségnek ezzel az egybemosódásával megérteni.

Mindenesetre a lét és a nemlét szinkronitásának az abszurdításban történő megélése és tudatosítása József Attila életművének egyik – ha nem legfontosabb – sajátossága. Poétikai szempontból a kérdés feltevésének érzelmi módja azonban nem kevésbé lényeges filozófiai jellegénél. Ez pedig a hazatérés, az otthon szavakban és a vers formájában történő megjelenése. A formán a versekben új-

ra meg újra megérett önmagába záródást, a rímzavak spontánnak tűnő, de talán a tudat alatt mégis tudatos egymást követését értjük, mint pl. a *vasa-haza* rímpárban. Ha nem a filozófiai, hanem a pszichológiai síkon kezdjük az abszurditás feldolgozását, akkor elsőként az otthon, a hazatér emlékező vagy vágyódó konkrétuma és hiánya, s e kettő között feszülő ellentét tűnik a szemünkbe. A lét és a nemlét egzisztenciális problémája elsődlegesen vajon nem a valódi (és a képzeletbeli) otthon és az örök otthontalanság lecsapódása József Attila költészetében? A kiskorától otthontalan, apátlan, állami gondozásba adott gyerek, akit anyja két évnyi távollét alatt mindössze egyszer látogat meg, a fiú visszatérése egy felfordult családi életbe, fiatalkori hányattatása a nyolcadik kerületi prolilakás és egy tökéletesen más mentalitású, zsidó-polgári kultúra között, később marginális élete e két osztály közötti őrlődésben, már átlépve a polgáriba, de anyagilag az ehhez szükséges pénzügyi alap teljes hiányával, képtelensége a rendszeres életvitelre, a mindennapi munkára, világnézeti változásai, a túlbojnyoltott, már-már talmudista okoskodás és érzelmi infantilizmusa közötti ösztönös és belátott kettősség olyan kiegyensúlyozatlansághoz vezetett, melyet rendkívüli mentális képességei a lét-nemlét filozófiai síkjára vetítettek. Ennek az elidegenítő folyamatnak alkotáslélektani mechanizmusa rendkívül nehéz, szinte lehetetlen feladatnak tűnik. József Attila életét valójában kevéssé ismerjük: az adatok, melyeket részben hivatalos dokumentumokból, részben rokonai, barátai közléseiből tudunk, mindig csak az élet felületét horzsolják. Mindjobban tudom, hogy még saját életünkre sem vagyunk képesek objektíve emlékezni – hogyan is tehetnénk ezt máséval, hogyan hivatkozhatunk csak kívülről ismert tényekre, melyek hitelessége, és még inkább benső élményvilága ismeretlen a számunkra?

Ezt a feladatot egyetlen módon kísérhetjük megoldani, a verseknek az életművön belüli intertextuális olvasatával. A későbbiekben erre teszünk kísérletet, és ez lesz az utánunk következő József Attila-kutatók feladata.

Valachi Anna

Szóra bírt, hallgatag mélységek

József Attila és a pszichoanalízis

József Attila életművének komplex pszichoanalitikus elemzésével és értelmezésével mindmáig adós az irodalomtudomány. A mulasztás elsősorban történelmi és – attól elválaszthatatlan – mentalitásbeli okokra vezethető vissza. Tverdota György kultusz-rekonstrukciójában¹ pontosan nyomon követhető, hogy a költő halála utáni közhangulat, a kollektív lelkiismeret-furdalásból fakadó bűnbakkeresés miképp torzította el hosszú távon a József Attila-életmű megítélését. Elfogulatlan és árnyalt recepcióról ezt követően szó sem lehetett, hiszen a szárszói tragédia valósággal sokkolta a költő kortársait, akik elsősorban az elhunyt orvosait és analitikusait – sőt, Szőke György szerint egyes elvakultak magát Sigmund Freudot – tették felelőssé a történekeért.² Az már a dolgok logikájából következzék, hogy a költő „végzetének” tartott pszichoanalízist mindinkább a gyanakvás légköre vette körül.

Az életrajzírók és a visszaemlékezők többnyire kizárólag orvos-beteg relációban, a páciensnek a terapeutáihoz fűződő, ellentmondásos viszonya tükrében – tehát részleges érvénnyel – vizsgálták e témát. A privát szféra felé terelt megközelítés viszont azt a téves képzetet keltette, mintha József Attila csak az analitikus kezelés sikere reményében lelkesedett volna Freud tudományáért. Arra, hogy a lélekelemzés milyen szellemi-világnézeti és ihlető hatással volt a költőre – végül is érthető módon –, kevesebb figyelmet fordítottak a megrendült kortársak, az utókor pedig már ezt az egyoldalú, terápiacentrikus pszichoanalízis-felfogást örökölte.

---

¹ Tverdota 1998

² Szőke György a „*Miért fáj ma is*”-kötet egyik kritikusának állítására utalt, melyben Jánosy István – miközben fölmentette a költő haláláért felelőssé tett pszichoanalitikusokat, akik legjobb tudásuk szerint tették, amit tehettek „atyamesterük, Sigmund Freud módszere szerint” – oda lyukadt ki: „Viszont maga Freud igenis felelős. Mert módszerében és teóriájában igenis akadnak olyan elemek, amelyek nem eléggé megalapozott általánosításon alapulnak. Ilyen az Oedipus komplexus is.” Ld. J. I. *József Attila tragédiája*. Lyukasóra 1992/2. 28–29.

Az ötvenes-hatvanas évek magyarországi kultúrpolitikája aztán újabb akadályokat gördített a kutatás elé, mivel a mélylélektant akkoriban „idealista, burzsoá tudomány”-nak, „polgári bomlástermék”-nek minősítették.³ Nemes Livia kifejezésével „minden »pszi«-vel kezdődő tudományt” gyanakvás övezett hazánkban, s átmenetileg be is tiltották a pszichológia oktatását.⁴ József Attila pszichoanalitikus írásai – egészen a kilencvenes évek elejéig – a kutatók számára is hozzáférhetetlenek voltak, s az irodalmárok közül csak kevesen ásták bele magukat a tiltott, majd megtúrt tudománynak számító lélekelemzés szakirodalmába.

Azóta sorra jelennek meg a korábban zárt anyagként kezelt József Attila-szövegek: 1992-ben a Horváth Iván és Tverdota György szerkesztette *„Miért fáj ma is” – Az ismeretlen József Attila* című dokumentum- és tanulmánygyűjtemény volt az első fecske,⁵ és ugyanez a szerkesztőpáros rendezi sajtó alá a prózai művek új kritikai kiadását is.⁶ Az évtizedeken keresztül lappangó, időközben előkerült kéziratok szövegei telis-tele vannak pszichoanalitikus vonatkozásokkal – ezek azonban egyelőre csak az interneten olvashatók.

Öt éve rendezték meg Bókay Antal és Erős Ferenc szervezésében a Pécsi Tudományegyetemen az első olyan műhelykonferenciát,⁷ mely a költő pszichoanalitikus írásainak elemzését tűzte napirendjére – tehát az életmű mélylélektani értelmezésének nagy munkája, néhány megszállott irodalmár és pszichológus jóvoltából, ha nem is összehangoltan, de már elkezdődött. Mégis úgy tűnik: ez a fajta megközelítés az irodalomkutatásban egyelőre kuriózumnak minősül, annak ellenére, hogy az így nyert műelemzési-alkotáslélektani felismeréseket valamennyi írói-költői életműben hasznosítani lehetne.

Abban ma már mindenki egyetért, hogy József Attila a harmincas évek első harmadától kezdve mintegy személyében szimbolizálta az irodalom és a pszichoanalízis termékeny kapcsolatát, még hozzá úgy, hogy a mélylélektani esettanulmányok fölismeréseit költőként és filozófusként is sokrétűen hasznosította. A pszichoanalízis életmű-alakító hatásának rekonstrukciójához azonban szakítani kellene azzal a torz gyakorlattal, amely József Attila szellemi örökségét elemezve külön vizsgálja a magánembert, a lírikust és a bölcslőt – ahelyett, hogy ugyanazon szellemiség különféle megnyilvánulási formáit próbálná azonosítani műveiben, magánleveleiben, önvallomásaiban, valamint íráskísérleteiben. Ezek tudniillik nélkülözhetetlenek az eszmei hatásokat emocionálisan „megélt” és racionálisan kiaknázó költő megértéséhez.

3 Vö. Harmat 1994. 413–495

4 Nemes 2001

5 Horváth–Tverdota 1992

6 Horváth–Tverdota 2001

7 A Pécsi Tudományegyetem 2000. március 10–11-i *„Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai”* című műhelykonferenciáján elhangzott többek között Beney Zsuzsa *A születő szöveg – József Attila Szabad ötletek jegyzéke* címmel tartott előadása, néhány referátum pedig nyomtatásban is megjelent, köztük Beney 2000, Kassai 2000, N. Horváth 2000, Tverdota 2000, Valachi 2000

A személyiség titkait firtató tudomány műveléséhez jókora adag ön-élveboncolási hajlandóság szükséges. Freud annak idején saját álmait analizálva dolgozta ki *Álomfejtés* című, korszakalkotó művét,⁸ valamint a tudattalan működésének elméletét, míg a tanait népszerűsítő, majd továbbfejlesztő Ferenczi Sándor, a pszichoanalízis budapesti iskolájának vezéralakja – a kezelési tapasztalatairól vezetett *Klinikai napló*⁹ tanúsága szerint – ugyancsak saját élményei alapján kísérletezte ki a kölcsönös analízis terápiás újításait. „Mindent önmagán próbált ki, a testén vagy a lelkén, csak azután hitte el” – írta 1933 nyarán Ferenczi nekrológjában Kosztolányi Dezső,¹⁰ s úgy tűnhet számunkra, mintha József Attila élményközpontú, képzeletjátékon alapuló költői „munkamódszerét” foglalta volna szavakba.

Akkor vált a költő számára univerzális érvényű eszmerendszerré a pszichoanalitikus elmélet, amikor saját magán is kipróbálta – eredetileg gyógyulási és önismereti szándékkal, majd új világszemléleti modell és költői technika reményében – a pszichoszomatikus betegségek kezelésére is alkalmas lélekelemző terápiát. Mindaddig – hiába ismerte alaposan a szakirodalmat – a tan nem hatott rá olyan intenzíven, hogy átalakítsa világszemléletét, 1930-ig írt cikkeiben pedig kimondottan lélektanellenesnek mutatkozott.¹¹

Szigeti Lajos Sándor hívta föl rá a figyelmet, hogy József Attila már tizennyolc éves korában olvasott Freudról és a költői szublimációról a szegedi *Csönd* című folyóiratban.¹² Bécsi egyetemistaként is szenvedélyesen foglalkoztatta a lélekelemzés,¹³ 1928 tavaszán pedig a *Századunk* folyóirat asztalánál a pszichoanalízis budapesti iskolájának képviselőivel – köztük Róheim Gézával – is megismerkedett.¹⁴ Revelatív hatást azonban csak akkor váltottak ki belőle Freud fölfedezései, amikor önnön médiumaként próbálta ki a lélekelemző gyakorlatot.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a huszonhat éves költőforradalmár a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötete megjelenését követően, 1931 nyarán, dr. Rapaport Samu pácienseként ismerte meg az analitikus terápiát¹⁵ – ezt követően

---

⁸ Freud már az *Álomfejtés*hez fűzött előszavában beismerte: „csak saját álmaim és pszichoanalitikai kezelésben álló betegeim álmai között válogathattam. (...) Saját álmaim közlésével viszont óhatatlanul együtt jár, hogy idegenek mélyebben beleláthatnak saját lelki életem bizalmas részleteibe, mint kedvemre való volna, és amennyire ez egyébként elvárható egy szerzőtől, aki nem költő, hanem természettudós. Ez kellemetlen, de elkerülhetetlen volt; beletörődtem, nehogy pszichológiai eredményeim bizonyításáról teljesen le kelljen mondanom.”. In: Freud 1985. 9.

⁹ Ferenczi 1996

¹⁰ In Mészáros 2000., 54.

¹¹ Igaz, pszichologizmuson nem pszichoanalízist értett, melynek célja a tudattalan feltárása – éppen ellenkezőleg: Ady-víziójában az „áldott pszichologizmus módszerét” mint „köznapi ostyát” jellemzi, „amelybe kvarckristályokat, magyarul homokot pakolunk s azt a beteg lelkeknek beadván, úgy véljük, hogy kvarcfénykezelésben részesítjük őket”. Ld. *Ady-vízió*. A Toll, 1929. augusztus 18. In: Horváth 1995. 151.

¹² Szigeti 1988. 260.

¹³ Erre Kovács György, a költő bécsi szobatársa emlékezett. Ld. JAEK 154.

¹⁴ Vö. Valachi 2002

¹⁵ Vö. Valachi 1992, Lengyel 1996. 55–90., Szabolcsi 1998. 60–66.

keletkezett verseiben és elméleti írásaiban pedig fölismerhető nyomokat hagyott a módszeres önelemzés. A terapeuta díványán, önnön biográfiájával szembesülve, titkon arra is rájött, miként működik – felejt és emlékezik – a kínos emlékek elől makacsul elzárkózó memória. Mindeközben olyan szemléleti modellt fedezett föl, amely egész gondolkodását átította, s ennek következtében önnön mikrokozmoszán keresztül láttathatta és értelmezhetette a makrouniverzumot.

Élettörténetéhez merőben másképp viszonyult a kezelés megkezdése után, mint annak előtte. Leveleiből és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy korábban csak homályosan emlékezett gyermekkori élményeire, mert memóriáját akkor még a freudi „kínkerülési” és „kéjkeresési” törekvés szabályozta.¹⁶ Az analízisben azonban a láthatatlannak tetsző, de pszichodramaszerűen újra átélhető, érzelmileg birtokba vehető és racionálisan is föltérképezhető múlt megismerésének lehetősége izgatta.

Sokat gyötrődött a terápia első időszakában, hiszen neki is le kellett győznie magában a pszichoanalízis elején mindenkit megkínzó „ellenállást”, a tudat védekező reakcióját, amellyel igyekszik megakadályozni az elfojtott emlékek fájdalmas felidézését. Később azonban mind nagyobb kíváncsisággal, már-már mazochista módon kereste a fájdalmas szembesülési lehetőséget egykori önmagával – annak ellenére, hogy a kezelés során a valódi énjéről alkotott kép is feltűnően módosult. A maga elé tartott képzeletbeli tükörben a nőket és barátokat elbűvölő, tehetséges csodagyerek helyett mind gyakrabban egy ellenszenvesen önző, agresszív fiatalember nézett vele farkasszemtel, valódi életdrámája néhai díszletei között. Amint rálátott a jóvátehetetlenül befejezett múltra, kitágult számára az idő, s egységében látta a befogadhatatlanul széttöredezett világot.

A drámai időutazások nemcsak önismeretét, hanem költői eszköztárát is egyedülálló módon gazdagították. Az addigi lefojtottságból félelmetes indulati energiával előtörő tetszhalott élmények ugyanis tele voltak érzékletes képekkel és átélhető történetekkel – ezekből alkotta meg verseinek szubjektív hitelű metaforáit. Életének utolsó esztendejében József Attila megvallotta Vágó Mártának, egykori szerelmének és bizalmasának: „a nagy versei sohasem jöttek volna létre, ha az analízisben nem értette volna meg a gyerekkori dolgok összefüggését a későbbiekkel. Ott oldódtak fel az elfojtott mondanivalók.”¹⁷

Egyes visszaemlékezésekből¹⁸ és a költő műveiből tudhatjuk, hogy a Rapaport-kezelés ideje alatt – 1931–1933 között – mélylélektani olvasottsága jóval fe-

---

¹⁶ Ld. 1927. júniusi levelét József Jolánhoz, melyben kisiskoláskori emlékeinek aprólékos fölídezésére kérte, mondván: „mert a nők az ilyen apró és mégis fontossá üledő dolgokat jobban megőrzik s mert nekem sejtelmem sincs semmiről, ami ezt a koromat ilyen viszonylatban illeti.” JAVL 166.

¹⁷ Vágó 1975. 267.

¹⁸ Balázs Anna memoárjában József Attilának a kobzás napján – de a szöveg alapján mégis inkább a Rapaport-könyv megjelenése utánra tehető, 1931 októbere körül elhangzott – szavait idézi: „Az orvosom könyvet írt, ideadta, hogy javítsam ki. – Öngúnyal bölintott. – Ugyanis én tudok többet a pszichoanalízisről, nem ő. Átírtam az egészet. Így jelent meg. Hogyan gyógyíthat eredménnyel az az orvos, aki nem tud szellemileg a beteg fölé kerülni? Sehogy!” Balázs 1972. 271.

lülmúlta orvosáét. Nemcsak az analízis honoráriuma fejében stilizált Rapaport-könyvből¹⁹ tájékozódott a lelki eredetű betegségekről, az elfojtások és a traumák tudatosításának terápiás hatásáról, hanem a korabeli magyar és német nyelvű szakirodalmat is minden bizonnyal alaposan ismerte. Pszichoanalitikus olvasmányairól keveset tudunk – halála után ugyanis a freudizmus iránti ellenszenvét sohasem palástoló Szántó Judit alaposan megrostálta házi könyvtárát,²⁰ József Attila pedig Freudon kívül kevés szerzőre hivatkozott –, de Ferenczi Sándor műveinek ismeretéről verseinek és önvallomásainak szellemisége mindenképpen tanúskodik.²¹ Föltételezhetően rendszeresen olvasta a *Lélekkutatás* című szakfolyóiratot – amelybe Rapaport publikált, továbbá az *Emberismeretet*, valamint a német nyelvű *Imagót*.²² Meghatározó olvasmányélménye lehetett dr. Max Hodann, berlini orvos *Igazán a gólya hozza a kisgyereket?* című könyve is, melynek ő készítette el a kontrollfordítását,²³ és a magzat méhen belüli fejlődéséről szóló fejezet címét így magyarította: Milyen a gyerek az édesanya testében? (Egy későbbi önvallomásában szinte szó szerint magára alkalmazza majd a cím sugallta képet: „gyermek vagyok az anyatestben”.)²⁴

Ferenczi Sándor anyaközpontú genitálteóriája,²⁵ továbbá az introjekció (magába vetítés) és a viszontáttétel identitásalakító szerepét hangsúlyozó elméleti újításai, valamint a kölcsönös analízist szorgalmazó, interperszonális terápiás kezdeményezései döntő hatással lehettek József Attilára, alapvetően átformálva világszemléletét és metaforikus gondolkodását. Erre vall, hogy a költő mindinkább egyetemes érvényű modellként alkalmazta verseiben, prózai írásaiban a pszichoanalitikus emberszemléletet, mely szerint a méhen belüli anya-gyerek duálunió háborítatlan egységét, a magzati lét boldog szimbiózis-élményét szükségszerűen követi a születés, majd az anyáról való leválás traumája, s az individuációs folyamat során a külsővé, idegenné váló világ nem segíti többé az egyént.

József Attila az ősi-eredendő egész kettéhasadásának analógiájára láttatta az alany és a tárgy, az én és a világ viszonyát. Így jellemezte – önnön sorsán keresztül – a felnőtté válás stációit is, a boldog „elveyűléstől” a kényszerű ma-

---

¹⁹ Rapaport 1931 – Lengyel András megfordítja a mindeddig hitelesnek vélt kronológiát: szerinte Rapaport doktor mintegy „ledolgozta” a stilizálás honoráriumát, amikor kezelésbe vette József Attilát. Ld. Lengyel 1996. 74.

²⁰ Vö. Tasi 1996. 8.

²¹ Ferenczi fő műve, a *Thalassa* hatása számos versének motívumaiban kimutatható. Vö. Kassai 2000, ill. Valachi 2000

²² Erre Németh (1998) emlékezéseiből (451.), de a költő egyik leveléből is következtethetünk. 1932. február 26-án, saját levélpapírján Hódmezővásárhelyre írt levelében néhány szívességet kér Makaiéktól: „küldjétek föl könyveimet, legfőképpen Rappaportét, (sic!) az *Imagót*”. Ld. Miklós 1987

²³ Ld. Müller Lajos emlékezését in JAEK 284.

²⁴ József Attila: *Vallomás*. Szabolcsi Miklós a szöveget – stílusa, gondolatmenete, belső szerkezete alapján – az 1932–35 közti tanulmányokkal rokonította. In JAM, I. 715-716., ill. 750.

²⁵ A *Thalassa* 1924-ben jelent meg németül *Versuch einer Genitaltheorie (Egy genitális elmélet kísérlete* címmel), majd magyarul 1929-ben, *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* címmel.

gány és a haláltudat elviselését feltételező, szükségszerű „kiválásig”. Úgy vélte, hogy az ősi „egész” élményének visszaállítására – a világgal újra egygyéválás csodájára – csak a szerelem képes, mert a fölmenőik létét folytató gyermekben szülei a visszaszerzett teljesség eleven szimbólumát szemlélhetik.

Egyik legismertebb költeménye, az 1933 júniusában keletkezett *Óda* az anyai-magzati szimbiózis vizualizációja jegyében született. A költő a meghódítandó, ismeretlen nőt egyszerre láttatta a szerelmi vággyal közeledő férfi, valamint a születő magzat nézőpontjából, anya és gyermeke – illetve az egymásnak születt és az életüket egymás révén megsokszorozó szerelmesek – természeti törvény által szentesített összetartozását érzékeltetve.

Ugyanennek a törvénynek a jegyében, a költészet „tisza beszédével” tette létezővé és bebarangolhatóvá a szellem által működtetett, organikus világmindenséget. A képzelet mágikus-színes laboratóriumában, ámuldozó fantáziája nyomában haladva, a tudományosan birtokba vehető emberi tartományba „alászállva”, működés közben ábrázolta a szem számára láthatatlan belső szervek metaforikus freskóit, a női test rejtőzködő, belső „lankáit”. Az emberi szervezet pontos és összehangolt működését csodálatosan valóságos hatást keltő, univerzálissá tágított biológiai és ipari tájképként festette le, mintegy az isteni tökéletesség „öntudatlan örökkévalóságát” idézve halandó szemünk elé.

Az *Óda* több mint vers: modern szerelmi mágia, s az egyetlen olyan költemény József Attila életművében, mely a képzelt anyával boldog szimbiózist alkotó magzati nézőpontból íródott. Az *Eszmélet* költője, magára erőltetett önfegyelemmel, már az anyáról való kényszerű leválás, a világtól való elidegenedés élményét tudatosítja majd – olykor pedig borzongató pszichodramákat játszik önmagával.

1933–34-től kezdve mindinkább panasztól hangossá válik számára az addig csöndes homályba vesző múlt. *Egy kisgyerek sír* című, 1933 januárjában publikált versében aktuális lelkiállapotát vetíti rá a magatehetetlen, a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermekre – valahai önmagára –, aki „vergődik”, „könnyezik”, „vinyog” és „sikoltozik”, mert magára hagyták, és fél egyedül a sötét szoba sarkában. A *Mama* című versben felidézett kisgyerek – aki a bánattól fuldokló felnőttben tovább él – „ordít” és „toporzékol”, mert anyja nem vele, hanem mással foglalkozik. A *Kései siratóban* az őszinte gyermeki énjével azonosuló felnőtt veszíti el a fejét, és káromló indulattal tesz szemrehányást rég porrá vált anyjának megbocsáthatatlan bűnéért: hogy halálával cserbenhagyta fiát. Az *Iszonyat* című versében pedig már-már mazochista kéjjel azonosul egy magatehetetlen csecsemővel, akit anyja helyett hétéves nővére naphosszat szadista látszatetetésű „játékkal” kínoz, s a félhomályos szoba-konyha „nyögéstől”, „üvöltéstől”, „hápogástól”, „vinnyogástól” hangos. Az egykori megaláztatások ellen utólag, felnőttként lázadó költő a Gyömrői Edit-kezelés időszakában pedig már fülrepesztő hangerővel panaszkodik és követelődik az anyjával azonosított analitikusnőnek címezve átkait: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy” – „Nagyon fáj!” – „Jaj, szeresetek szilajon!”

S miközben az egykori önmagán képzelgő költő újra meg újra fokozódó intenzitással tapasztalta meg a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermek függő viszonyát, identitása társadalmi vetületében ugyanezt a relációt azonosította. Ez a be-

látás alapozhatta meg freudomarxista törekvéseit, hiszen a párhuzam kézenfekvő volt: az elnyomott és kizsákmányolt proletariátus éppúgy szenvedett és lázadott alárendelt és megalázott helyzetében, mint a szeretethiányt vadsággal kompenzáló gyerekek a rajtuk uralkodó felnőttek mostoha bánásmódja ellen. József Attila „az új század új tudományától” – ahogyan akkoriban a pszichoanalízist emlegették – az egzisztenciális függőségéből szabadulni vágyó tömegek öntudatosodását és a társadalmi neurózisok gyógyítását remélte.

Természetesen nem a semmiből keletkeztek a költő freudomarxista eszméi, hanem szorosan kapcsolódtak az egyéni problémák kollektív megoldását kínáló ideológiai törekvésekhez, melyeknek a húszas-harmincas években már kiterjedt irodalma volt. Erős Ferenc²⁶ számos párhuzamot kimutatott a szexuális és szociális kérdések szoros összetartozását hirdető Wilhelm Reich – a németországi SEXPOL-mozgalom alapítója – és József Attila gondolatai között. Mindketten különösen fontos szerepet tulajdonítottak a szexuális problémáknak, s annak alapján különböztették meg a genitális (forradalmi) és a neurotikus (szorongó, impotens) jellemet, hogy képesek-e a kielégülésre. A pszichoanalitikus terápia céljának pedig praktikusán azt tartották, hogy a neurotikusból forradalmár váljék.

József Attila 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* című filozófiai pamfletjében ugyanezekkel a gondolatokkal találkozunk – és nyilván nem véletlenül. Erős Ferenc szerint „József Attila Wilhelm Reich nevével több helyen találkozhatott; a freudomarxista irányzat Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen mindenekelőtt Reich elgondolásainak recepciójaként jelentkezett. A harmincas években két Reich-szöveg is megjelent magyarul” – az *Emberismeret* egyik különszámában 1935-ben, illetve 1934-ben, a kolozsvári *Korunk* hasábjain.²⁷ Horváth Iván szerint az egyik Reich-tanulmányrészletet minden bizonynyal József Attila fordította magyarra – természetesen névtelenül.²⁸

Befejezetlenül maradt *Hegel, Marx, Freud* című elméleti írásán kívül számos más alkalommal is foglalkozott a költő a marxizmus és a freudizmus szintetizálásának problematikájával. *Marx szimbolizmusa* című tanulmányvázlatában²⁹ például – miután leszögezte: „a társadalom alapja biológiai” – a marxi fogalmakat a freudi felettes én és a tudatalatti viszonyrendszerében helyezte el: „Felépítmény: a tudat” – „Gazdasági alap – a tudattalan”. Az egymásnak megfeleltetett struktúrák alapján pedig úgy tekintette a proletariátus és a burzsoázia harcát, mint a tudattalan törekvését az elnyomottak fölszabadulására, az elnémított ösztönvilág harsány forradalmát a létezését ellehetetlenítő, ráerőszakolt gátlásokkal szemben. „Az emberek, amikor elhelyezkednek a társadalom kereteiben, akaratuktól független társadalmi viszonyokba, az u. n. termelési viszonyokba lépnek. Ez az elhe-

²⁶ Erős 2001. 167–183.

²⁷ Uo.

²⁸ Horváth 1997

²⁹ Horváth–Tverdota 2001

lyezkedés nem szükségszerűen tudatos, sőt eleinte nem is lehet tudatos. Ezeknek az akaratuktól függetlenül adott termelési viszonyokba lépő embereknek azonban tudatos énjüket is bele kell illeszteniök a társadalomba, vagyis tudatukat, tudatos énjüket csak-is az adott társadalmi tudatba...³⁰ – olvasható József Attila egyik befejezetlen írásában társadalombölcseleti alapgondolata, melynek árnyalt kifejezésével számos formában megpróbálkozott.

Amikor 1934 tavaszán, Hódmezővásárhelyen, „levelező” analízisbe kezdett egykori terapeutájával, dr. Rapaport Samuval³¹ – aki 1933 januárjában befejezte a kezelését –, az önfeltárulkozáshoz továbbra is ragaszkodó költő a kényszerhelyzet miatt új formában próbálta kifürkészni és tudatosítani a viselkedését motiváló, elfojtott gyermekkori emlékeket. Személyes találkozás és fennhangú emlékidezés helyett – vidéki magányában – írásos vallomást tett orvosának: írógépén kopogta le aktuális problémáival kapcsolatos szabad asszociációit, melyeket a címzett volt hivatott elemezni. A feladó azt remélte, hogy az álmait és képzettársításait értelmező orvos segítségével megszabadulhat a felnötté válását akadályozó, függő helyzetét tartósító, incesztuózus jellegű kötődéseitől. Itt és ekkor aktuálisan a „családi nők” – elsősorban Etus és Jolán – iránti, kisgyermekkorától kísértő, kinőhetetlen szexuális vágyát elemezte.

Metaforaközpontú gondolkodására mi sem jellemzőbb, mint a levelében használt – s a rejtett összefüggések tudományaként számon tartott pszichoanalízis lényegét is érzékletesen kifejező – szexszimbólum: a női nemi szerv, mely látható és láthatatlan részeivel együtt alkot egészet, s csak az találhatja meg a kulcsot a szfinxnek tekintett nő rejtélyéhez, aki tapasztalati úton térképezi föl a titkok terepét.³²

A Rapaportnak négy különböző alkalommal írt, de egyszerre postára adott levelek az önállósodni vágyó költő új szellemi igényét jelképezték. Mindinkább maga kívánta értelmezni a mélytudatából képzettársításos technikával előbányászott emlékeket. A terapeuta helyét elfoglalni vágyó törekvés akkortól erősödött föl benne, amikor Gyömrői Edit kezelési módszerével elégedetlenkedve, egyszerre igyekezett alanya és tárgya, forrása és értelmezője lenni intim emlékeinek.³³

Az írásos forma lehetővé tette számára, hogy a külső szemlélő pozícióját vegye fel önmagával szemben, és ízekre szedve a nyelvben testet öltött, s így objektivizálódott – tehát megismerhetőnek tételezett – szellemet, megfejttesse saját szövegét, amelyet fékevesztett őszinteséggel önmagának diktált. Ilyesfajta motiváció szülte lehetett 1936 tavaszán az *Átmentem a Párisiba...* kezdetű³⁴ és a *Sárgahajúak szövetsége*³⁵ című, pszichoanalitikus dokumentumként kezelt írásos asszociációsor, a *Pszichoanalízis* című „komédia”³⁶, illetve a *Szabad-ötletek jegyzéke, két ülésben* című önvallomás.³⁷

³⁰ Uo.

³¹ Levelezésük fennmaradt dokumentumait ld. Horváth-Tverdota 1992. 357–382.

³² Ld. i. m. 361.

³³ Ld. bővebben Valachi 2001

³⁴ Szövegét ld. Horváth-Tverdota 1992. 388–391.

A szójátékokra való készségét spontán fölvetődő, trágár kiszólások, obszcén képzettársítások formájában kipróbáló költő az utcagyerek-nyelvet felidéző, halálos komolyan vett önanalitikus játékaiban öngerjesztő módon, ad absurdum kipróbálta a provokatív-dekonstruktív nyelvi mechanizmus működését. Tudatalanja beomlott tárnáiból így próbálta előbányászni a legnagyobb trauma, az anyjától való végső elválás előtti boldog időszakot – erre utal a *Szabad-ötletek jegyzékében* néhány árulkodó sor: „*a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész /13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért <örültem>, hogy ne hőköljének vissza tőlem az emberek, – mihez is fogtak volna velem*”³⁸ –, s legalább a szavak szintjén felidézni és megtalálni a Mamával együtt láthatatlanná vált eredeti, kamaszkori átalakulása következtében már akkor sem konfliktusmentes, de problémátlanabb önmagát.

Talán a Ferenczi Sándor által javallt *Felnöttek „gyermekanalízise”*³⁹ című előadás szövege volt a módszertani minta, s ennek alapján próbálta kiküszöbölni a terapeuta és páciense közti megértést gátló – szintén Ferenczi által azonosított – „nyelvezavart”.⁴⁰ A kultúra előtti, „primitív” gyermekkorról ugyanis – a pszichoanalitikus gondolkodásmódot elsajátítva – József Attila egészen más véleménynyel volt, mint szokványos észjárású kortársai. Hiszen az archaikus népek – éppúgy, mint a szocializáció egyéniségnyirbáló tilalmaitól még mentes, omnipotens énképű gyerekek – realitásként hisznek a totális önmegvalósítás, a teljes élet lehetőségében.

A költő, aki ugyanebben a szellemben fogalmazta meg ars poeticáját: „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass! / A mindenséggel mérd magad!*” – az eltűnt időben kalauzoló nyelvemlékek segítségével próbálta rekonstruálni élettörténetének a szocializációs illemszabályok hatására elfeledett, mindaddig nem eléggé tudatosodott őskor-szakaszát. De a nagy kérdésre – hogy miért nem sikerült mindennek ellenére megszerettetnie magát felnőttként az eltűnt anyát szimbolizáló világgal – nem kapott feleletet a kölyökkori önmagát felidéző, „kísérteties irományból”.⁴¹

József Attila 1936 márciusában verssel köszöntötte a méltán csodált Sigmund Freudot 80. születésnapja alkalmából, de ekkorra már – újító szellemű, eredeti gondolkodóként – éppúgy túlhaladta a pszichoanalízis atyjának eredeti felfogá-

35 Szövegüket ld. i. m. 407–409.

36 Szövegét ld. i. m. 392–397.

37 Ld. i. m. 417–453., ill. Stoll 1990

38 I. m. 437.

39 Szövegét ld. Ferenczi 1982. A tanulmány eredetileg a *Gyógyászat* 1932. 42. számában jelent meg.

40 Ferenczi egyik utolsó írásának címe: *Nyelvezavar a felnöttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve*. Szövegét ld. Buda 1971. 215–226. Az előadást Ferenczi 1932 szeptemberében a wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson olvasta fel. (Eredeti címe: „*A felnöttek szenvedélyei és befolyásuk a gyermek karakter- és szexuális fejlődésére*”). Harmat Pál szerint „ugyanerről a témáról beszélt Ferenczi utoljára a magyar egyesületben is 1932. november 18-án”. Harmat 1994, 177.

41 Németh Andor nevezte így a *Szabad-ötletek jegyzékét az Újság* 1938. február 20-i számában megjelent *Kelj fel és járj!* – József Attila gyötrelmes küzdelme kényszerképzeivel című cikkében. Szövegét ld. Bokor–Tverdota 1987. 1083–1086.

sát, mint élete utolsó éveiben (1930-1933 között) maga Ferenczi Sándor, aki mérész terápiás újításaival, kivált a kölcsönös analízis gyakorlatával megbotránkoztatta a saját tanaihoz dogmatikus hűséget követelő Freudot.⁴²

Elvhűség és „eretnokség” viszonylatában Ludwig Wittgenstein eszmerendszere és nyelvszemlélete is sok mindenben hasonlított József Attiláéhoz. John M. Heaton *Wittgenstein és a pszichoanalízis*⁴³ című, magyarul nemrég megjelent könyvében olvasható, hogy a huszadik század legnagyobb osztrák filozófusa, aki a lélekelemző terápiát is kipróbálta magán, mi mindent szemlélt és értelmezett másképp, mint a pszichoanalízis – nála harminchárom évvel idősebb – ugyancsak bécsi elméletalkotója.

A szerző szerint Wittgensteinre nagy hatással volt Freud munkássága. Csoválta, ám bírálta is – mégpedig elsősorban azért, mert Freud gyakorló orvosként, empirikus alapon közelítette meg azokat a tudattalan illúziókat, amelyek pácienseit megbetegítették. Elítélte az iskolaalapítót, aki a megélt élményektől elidegenítő terminológiát alkotott, mechanikusan alkalmazta a lélek működését rekonstruáló fölfedezéseit, nem tett különbséget a páciensek személyisége között, és mindenre megvolt a kész receptje.

Wittgenstein ezzel szemben a terápia filozofikus hagyományait – Szókratész és a klasszikus görög filozófusok, az epikuroszi iskola, a szkeptikusok és a sztoikusok – nyomdokait követte az illúzió és a boldogtalanság elleni küzdelem során, akárcsak Spinoza, Hegel vagy Marx. A nyelvnek is sokkal többértű jelentést tulajdonított, mint az analitikusok, akik csak a kimondott szó alapján tudtak következtetni páciensük rejtett traumáira. Ő nem kötődött a tudat által kontrollált verbalitáshoz, és az öntudattal eszmélkedő szemszögéből ugyanolyan fontos szerepet tulajdonított a többi ember tükör-szerepének, mint húszéves korától tizenkét évvel később bekövetkezett haláláig József Attila. („*Nem vagyok több, csupán tükör, melybe olvasóm a saját gondolatait látja, deformitásaival együtt, s e tükörkép alapján meg tudja tenni a kellő kiigazításokat*”⁴⁴ – írta az osztrák filozófus, míg a húszéves József Attila ugyanezt a gondolatot így fejezte ki: „*Híába fűröszöd önmagadban, csak másban moshatód meg arcodat*”.⁴⁵)

Wittgenstein úgy vélte, valamennyien a nyelv megtévesztő erejének áldozatai vagyunk, és igyekezett kideríteni, valójában mi aggasztja az embereket. Nem használt saját terminológiát, azt sem állította, hogy képes bárkit meggyógyítani, és iskolát sem kívánt alapítani, mint Freud, mert úgy vélte, az ilyen vágyak további illúziók forrásai. „*Egy adott betegséget az emberek életmód-változtatásával lehet meggyógyítani, és hasonló módon a filozófiai problémák betegségét is az emberi gondolkodásmód megváltoztatásával lehet kikúrálni, nem pedig valamiféle ember által feltalált gyógyszerrel*”⁴⁶ – vallotta, mert úgy gondolta, hogy a vélt igazság kimon-

⁴² Vö. Harmat 1994. 171–182.

⁴³ Heaton é. n.

⁴⁴ I. m. 8.

⁴⁵ József Attila: *Nem én kiáltok* (1925)

⁴⁶ Heaton 8.

dása önmagában semmit sem ér. Meg kell találni a hibás gondolatmenet útját az igazságig, ezért mindig kételkedve kell közelítenünk a jelenségekhez.

József Attila sajátos attitűdváltása, mellyel a pszichoanalízishez viszonyult, ugyanezt a kételkedő-tépelődő mentalitást tükrözi élete utolsó öt esztendejében. A „hol csúszott hiba a számításba?” dilemmája⁴⁷ nemcsak a hitleri hatalomátvé-
tel döbbenetes valóságára vonatkozik, hanem valamennyi teljesületlen vágy és illúzió okát firtatja. Már tudja: csak akkor hatékony bármely terápia, ha a páci-
ens maga jön rá, mi betegítette meg, s nem mástól várja a gyógyulást. Mozgal-
mi eretnksége, szabadgondolkodói hajlandósága vagy a terapeutáival szemben
tanúsított önállósodási törekvése mind-mind erre a felismerésre vezethető visz-
sza. „Magamban bíztam eleitől fogva – / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek”⁴⁸ – az illúzióitól megszabadult, „meglett ember” sorsleltárának ez volt a legjelentősebb tétele.

Irodalom

- BENEY ZSUZSA (2000): *A születő szöveg*. Új Dunatáj, V. évf. 2. sz. június, 21–26.
- BOKOR LÁSZLÓ–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (1987): *Kortársak József Attiláról I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BUDA BÉLA szerk. (1971): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, Budapest
- ERŐS FERENC (2001): *József Attila és a freudomarxizmus*. In E. F. Analitikus szociál-
pszichológia. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- FERENCZI SÁNDOR (1982): *Felnőttek „gyermekanalízise”*. In LINCZÉNYI ADORJÁN
szerk. Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanul-
mányaiból. Magvető, Magyar Hírmondó, Budapest
- FERENCZI SÁNDOR (1996): *Klinikai napló 1932*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellát-
ta: Judith Dupont. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés*. Fordította: Hollós István. Helikon, Budapest
- HARMAT PÁL (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mély-
lélektani iskola története, 1908–1993*. 2. kiadás, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron
- HEATON, JOHN M. (é. n.): *Wittgenstein és a pszichoanalízis*. Fordította: Cserna György.
Posztmodern találkozások. Alexandra, Pécs
- HORVÁTH IVÁN szerk. (1995): *József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*.
Osiris, Budapest
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (1992): *„Miért fáj ma is”. Az ismeretlen
József Attila*. Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- HORVÁTH IVÁN (1997): *Reich, Marx, Freud*. In „Mint sok fát gyümölcssel”. Tanulmá-
nyok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, Budapest, 120–128.
- HORVÁTH IVÁN–TVERDOTA GYÖRGY szerk. (2001): *József Attila összes tanulmánya és
cikke*. Gépeskönyv. 2.0 verzió. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>

⁴⁷ József Attila: *Hegel, Marx, Freud*. JAM II. 337.

⁴⁸ József Attila: *Kész a leltár*. (1937)

- József Attila *Emlékkönyv* [JAEK] (1957): Szerkesztette: Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- József Attila *Művei* [JAM] (1977): Az összegyűjtés, a szöveggondozás és a jegyzetek Szabolcsi Miklós munkája. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Magyar Remekírók, Budapest
- József Attila *Válogatott levelezése*. [JAVL] (1976): Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Akadémiai, Budapest
- KASSAI GYÖRGY (2000): *Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban*. *Thalassa*, 2–3. sz. 27–34.
- LENGYEL ANDRÁS (1996): *József Attila első analitikusa*. In L. A.: *A modernitás antinómiái*. Tekintet, Budapest, 55–96.
- MIKLÓS TAMÁS (1987): *Kedveseim! József Attila kiadatlan leveleiből*. *Kritika*, 8. sz. 5–6.
- NEMES LÍVIA (2001): *Életútinterjú*. Kérdező: Valachi Anna. OSZK Történeti Interjúk Tára, Budapest
- NÉMETH ANDOR (1989): *Emlékezések*. In Németh Andor József Attiláról. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat, Budapest
- N. HORVÁTH BÉLA (2000): „Szublimálok ösztönöm”. *Új Dunatáj*, V. évf. 2. sz. június, 41–47.
- RAPAPORT SAMU (1931): *Idegés gyomor- és bélbajok kezelése és gyógyítása*. Pszichoanalitikai tanulmány. A Lélekkutatás kiadása, Budapest
- STOLL BÉLA szerk. (1990): *József Attila: Szabad ötletek jegyzéke*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta. Atlantisz – Medvetánc. Veszedelemes viszonyok. Budapest
- TASI JÓZSEF (1996): *József Attila könyvtára és más tanulmányok*. Ecriture Kiadó, Budapest
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR (1988): *A József Attila-i teljességigény*. Motívumelemzések. Magvető. Budapest
- TVERDOTA GYÖRGY (1998): *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica, Budapest
- TVERDOTA GYÖRGY (2000): *Erkölc és pszichoanalízis József Attila életművében*. *Literatura*, 1. sz. 20–28.
- VALACHI ANNA (1992): *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In Horváth–Tverdota 1992. 229–258.
- VALACHI ANNA (2000): „Láttam, hogy a mult meghasadt”. *Terápiás modellből mágiikus önteremtési rítus*. *Thalassa*, 2–3. sz. 3–26.
- VALACHI ANNA (2002): *Útban Freudhoz. József Attila és a láthatatlan közvetítő: Róheim Géza*. Népszava, Szép Szó melléklet, augusztus 3. 1–2.
- VÁGÓ MÁRTA (1975): *József Attila*. Sajtó alá rendezte: Takács Márta. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

N. Horváth Béla

Kinek írta József Attila a *Szabad-ötleteket*?

A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, József Attilának ez a megrázóan különös szabad asszociációs írása sok vitát gerjesztett. A szocializmus időszakában mindenekelőtt azt, hogy irodalmi alkotás-e vagy csak egy beteg ember láttelepe. Tehát az olvasók bekukucskálhatnak-e az emberi lélek mélyén őrzött, titkolt gondolatokba, erotikus fantáziák által gerjesztett képzetekbe, jelenetekbe, emléktöredékekbe, vagy pedig mindez az intimitás úgy kezelendő, ahogy a betegségben kiszolgáltatott ember szóbeli, testi megnyilvánulására vonatkozó etikai szabály előírja. Miközben értelmiségi körökben kézről kézre terjedt az ún. analitikus napló gépelt, sokszorosított változata, a József Attila-kutatás is meghasonlott. Mérvadó tekintélyek nem értettek egyet (s azóta sem értenek egyet) a nyilvánosságra hozattal, mások, a fiatalabb generáció képviselői viszont erősen szorgalmazták azt. Így aztán a rendszerváltozás időszakában, a tabudöntögetés mámorában elhárult az akadály, s a *Miért fáj ma is* kötetben¹ szakszerű szövegkezeléssel, kísérő tanulmányok körében megjelent a sokáig hozzáférhetetlen irat. Nem változtatta meg a József Attiláról való gondolkodásunkat. Nem vált csemegévé, fiatalok nem csámcsogtak az obszcén, trágár kifejezéseken, nem akadt (szerencsére) senki, aki ki akarta volna játszani ezt a szöveget más művekkel szemben – tehát nem igazolódtak be a korábbi aggodalmak. Ugyanakkor a szakirodalomban sem hozott áttörést a most már legálisan idézhető, hozzáférhető alkotás. Mindmáig nem született meg monografikus igényű feldolgozása, amely a töredékhalmozat megalkotó (vagy szétrobbantó) gondolatrendszerét – filozófiai, pszichológiai, pszichoanalitikai, alkotáslélektani elveket, meglátásokat – éppúgy feltárta volna, mint a szövegstruktúráját, illetve a szöveg filológiai adatait.

A keletkezés dátumáról, körülményeiről maga a költő tudósít, hisz pontosan datálja művét, utal a megírás helyszíneire is. A kutatás azonban mindmáig nem tisztázta, mi készítette József Attilát erre a különös alkotásra. Miért nem A *Dunánál* írta, hisz a két szöveg párhuzamosan keletkezett, amint azt Tverdota György² feltárta. Eléggő elterjedt nézet szerint Gyömrői Edit felszólítására-tanácsára keletkezett a szöveg. Ezt azonban már 1971-ben a Vezér Erzsébet által közreadott interjúból az analitikusnő cáfolta: „Nemcsak hogy nem én írtam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam! Én nem tudom, hogy más pszichoterapisták csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja a gondolatait. Írni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz”³. Az interjú eredeti szövege, amelyet (feltehetőleg) magnetofonfelvétel rögzített, s amelyet aztán Vezér Erzsébet megszerkesztve publikált, több bizonytalanságot is rejt. Amikor először szóba kerül az analitikus napló, érdekes párbeszéd bontakozik ki:

[Gyömrői] „Nem is tudok erről az analitikus... erről a naplóról.

- Nem emlékszik rá?
- Nem, én nem tudtam róla.
- Nem is olvasta el?
- Nem.
- De hát Önnek írta.
- Nekem írta, de nem adta oda.
- Fantasztikus.
- Én nem is tudtam róla."⁴

Majd a Naphegyen megesett történet – (a beteg költő késsel fenyegetőleg lép fel ellene, majd kétórás sétára hívta a sötét, kietlen, beépítetlen vidéken) – elmesélése után újra visszatér Gyömrői Edit a naplóhoz:

„- De az érdekes, hogy soha nem mondta nekem ezt a naplót.

- Ez különös, pedig többször előfordul benne, hogy »Gyömrőinek írom«, »Gyömrői mondta, hogy írjam, addig írjam, amíg tele lesz, milyen soká lesz tele«, ilyenek vannak benne. Mondom, én csak részleteket írtam ki, főleg azt, ami Önre vonatkozik...

- Látja ez illusztrálja a dolgokat⁵, hogy amikor nálam volt, akkor egy egész más világ volt, ugye, és valószínűleg, hogyha elment a Szép Szóba egy egészen más világ volt, hazament és egész más világ volt.

- De az milyen más világ volt!

- És akkor ottan az igaz volt, hogy én mondtam, hogy írja, ugye."⁶

Persze nem feledhető, hogy az interjú egy 76 éves hölgygel készült, aki már esetleg nehezebben emlékezett dolgokra, s innen is eredhet a bizonytalanság, hogy előbb azt állítja, nem is tudott a *Szabad-ötletekről*, majd azt mondja: „Nekem írta, de nem adta oda”. Ezt nem valószínűsíti a napló szövege, amely valóban több helyütt állítja, hogy Gyömrői majd elolvassa a leírtakat, s az interjúnak az a része sem, amelyben az analitikusnő úgy interpretálja a kezelések hangulatát, hogy a költő a szerelmes verseket nem olvasta fel, de átadta neki elolvasásra. Másrészt a *Szép Szóra*, József Attila barátaira vonatkozó utalás, hogy ti. azok elferdítik a valóságot, jelzi az analitikusnő védekező alapállását. Ez egyébként már az interjú elején nyilvánvalóvá válik, amikor Gyömrői öntudatosan kijelenti: „Én nem ismerkedtem meg József Attilával, én egy praktizáló analitikus voltam, Lesznai Anna megkért, hogy elvállalnám-e az Attilát, mert nagyon nagy szüksége van a segítségre.” Majd néhány mondattal később meg is magyarázza öntudatos elhatárolódásának okát: „Ezt azért mondom, mert nem tudja elképzelni, hogy mennyi ellenségeskedést kellett nekem elviselnem. Én voltam az a lehetetlen nő, aki azt mondtam, hogy ez az ember beteg, holott semmi baja nincsen, és elvettem az utolsó fillérjét.”⁷ Nem tudni, hogy Gyömrői Edit mennyire követte 1938-ban bekövetkezett emigrációjában⁸ a József Attila-recepciót, de arról bizonyosan lehetnek ismeretei, hogy milyen volt a pszichoanalízis megítélése a szocialista társadalmakban. Arról nem is beszélve, hogy a költő halála után emigrált, tehát a bűnbakkeresők⁹ őt is megtalálták.

A szöveget közreadó Tverdota György kísérő tanulmányában arra a konklúzióra jut, hogy hiteles forrás hiányában sem az nem állapítható meg, hogy Gyömrői tanácsára, biztatására fogott az íráshoz a költő, hogy emléktöredékeit, asszociációit papírra vesse, sem az, hogy miért írta.¹⁰ A kinek és a miért kérdését illetően van egy állítás, Németh Andoré. Ő tudósít először a füzetéről és annak tartalmáról, alig két hónappal József Attila halála után.¹¹ Némiképp regényesítve, a füzetben is szereplő dátummal így meséli el a napot: „Analízisről jön, négyre a fogorvosához kell mennie. Egy napon a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozhatja magát és makacsul kitart szándéka mellett. De dühös indulatok fenekednek lelke mélyén, nincs megelégedve sem magával, sem az orvosaival. Azok ügyefogyottan babrálnak, rontanak rajta, holott ő teljesen megújulásra áhitozik.”¹² Németh

Andor, a barát, aki egykor maga is részt vett pszichoanalitikus kezelésein, most alig burkoltan kifejezve ellenszenvét („rontanak rajta”), a költő szándékát mintegy az orvosaival való szembeszegüléseként, önterápiaként írja le: „Most nekiül és nem kel fel addig, amíg egyenletes, nyugodt betűivel tele nem írta a százhetven üres lapot. Mint Münchenben a mocsárból, maga akarja kirántani magát abból a poshadt, zavaros mocsárból, melyben fulladozik. Egyszerre akar leszámolni múlttal és jellel.”¹³ Ez az álláspont fogalmazódik meg a Bókay-Jádi-Stark-kötetben is, tovább éltetve Németh Andor Gyömrőivel szembeni feltevését: „Életrajzi adataiból ismeretes, hogy az akkor már egy éve analízisbe járó beteg költő egyrészt nyilván valamilyen külső indíttatásra, másrészt pedig a benne dúló, a múlttal való lélektani leszámolás kényszerétől hajtva rögzíti élete történéseit úgy, ahogy a megírás pillanatában az eseményeket, a személyeket stb. megítéli.”¹⁴ Tverdota tárgyilagosabb, miután a keletkezés okát, az írást, megíratást inspiráló személyre vonatkozóan filológiai adatokat nem talált: „Az írásmű születését motiváló szándék csupán általánosabb fogalmazást bír el: a költő olyan szöveget írt, amely alkalmas arra, hogy hozzáértők analízis céljából elolvassák. Címzettje olyan személy lehet, akinek szakértelmében a szerző megbízik.”¹⁵ Ez utóbbi megállapítás az iniciálók köréből kizárja Gyömrői Editet, hisz a *Szabad-ötletek* az analitikusnő elleni kirohanások sokaságát tartalmazza, kétségbe vonva a szaktudását is.

Gyömrői Edit a már idézett interjújában a hozzá írott szerelmes versekkel kapcsolatban kijelenti: „A versek az nem én voltam. Rólam nem tudott semmit. Az érzélem az anyjához kötődő érzésnek az ismétlése volt. Személyes kapcsolatunk egyáltalán nem volt. De volt egy ilyen állandó szemrehányás, egy ambivalens kötöttség az anyjához, akit ugyan szeretett, de akit nagyon gyűlölt.”¹⁶ Az Übertragung-hatással magyarázza a József Attila által egyértelműen szerelmi élményként láttatott szenvedélyes érzelmet: az indulatáttétellel, amely során a negatív érzések, gondolatok az analitikus személyére irányulnak. S valóban, ez az ambivalencia, a nő-anya státus és szerep egymásra vetítése a versekben Gyömrőire mint csinos, fiatal nőre, férfi – vagy legalábbis férj – nélkül élő, gyermekét nevelő anyára hárul. A státusok egybemosásának leghíresebb példája a *Gyermekké tettél*, míg más versekben, melyek címzettje Gyömrői, erőteljesebben a nő, a megkívánt asszony alakja bontakozik ki. A *Szabad-ötletek*ben is Gyömrői Edit neve, személye tűnik fel a leggyakrabban, a negatív indulatok fókuszában azonban nem a nő áll, hanem az analitikus.

A *Foglalat*, a bevezető rész így intonálja a költő és analitikusa kapcsolatát, az általános szeretetlenséget: „Most ez a szerencsétlen bolond, nagy szerelmet táplál az analitikusával szemben pusztán azért, mert azt hiszi érzelmeiben, hogy az nem bántja. Nem veszi észre az analitikus gonoszságát, azt, hogy az csak heti 3 óra erejéig veszi őt emberszámba, s azt is csak azért, mert kénytelen emberszámba venni a 40 pengőért, amelyre szüksége van, s hogy még a havi 40 pengőért is csak azért foglalkozik vele, mikor foglalkozhatna mással is, mert ő egy mással is helyettesíthető, tehát mindegy, hogy kívül foglalkozik s ezért foglalkozik vele. Viszont, ha az ő analitikusa nem is vesztené semmit, ha másik pácienssel cserélné föl őt, ő vesztené, ha analitikusát mással cserélné föl, mert előlről kellene kezdeni mindent – 2 évet vesztené.”¹⁷ A tárgyilagos, a műfajnak megfelelő (helyzet rögzítés, állapotleírás) objektivitással leírt utólagosan odaillesztett önértelmezés visszautal a levelekben és a *Szabad-ötletek*ben is szereplő motívumokra. A „foglalkozhatna mással is” és a honorárium annak a mély sértésként megélt Gyömrői-kijelentésnek a visszaidézése, amelyet még az 1936. október 28-i levél is felidéz: „maga tudja, hogy nem ez az én honoráriumom.”¹⁸ A *Szabad-ötletek*ben: „a Rapaportnál is »odavetett szegény gyerek« voltam, verwehrlos / a Gyömrőinél is, hiszen nem ez az ő honoráriumom.”¹⁹ Az önértékelés végén azonban megfogalmazódik abba hagyásának lehetetlensége, hisz akkor előlről kellene kezdeni mindent. Az a kijelentés pedig, hogy így „2 évet vesztené”, azt va-

lőszínűsíti, hogy a költő hitt a terápiában, a gyógyulásban. A szöveg más részei viszont diffúz képet adnak az analízisről, igaz, a háttérben mindig ott van az analitikusnő iránt érzett gyűlölet.

„nem írom tovább / nem bírom tovább / szart ér az egész / nekem nem kell analízis”²⁰ – olvasható egy helyütt, utalva az írás és az analízis feleslegességére, haszontalanságára. „Lényegében mindentől fölmentettem magam a Gyömrőivel szemben azáltal / hogy fizetek” – kérdőjeleződik meg másutt az a Gyömrői által is vallott terápiás elv, hogy a páciens azáltal, hogy megfizeti a kezelést, hozzájárul gyógyulásához. A *Szabad-ötletek* zárórészében, ahol a monológ szövegszerűen összetömörödik, s már nem asszociatív szóláncok, hanem összefüggő mondategészek, tömbök alkotják, hosszabban időzve, az analízisre több alkalommal is visszatér: „hiszen a gyógyulás abból áll; / hogy belátja az ember: ha olyan buta marad / mint amilyen analízisbe / menni és pénzt adni azért, hogy őt boldogítsd saját boldogtalanságoddal / – akkor boldogtalan is marad”²¹ Ez a szkepszis persze fakadhat abból a csalódásból, hogy Gyömrői nem viszonzta az érzést, s a boldogtalanság a gyógyulást is akadályozza. Az itt megfogalmazott gondolatsor lehet annak az elhatározásnak az alapja, amely arra indította József Attilát, hogy megbízza ügyvédjét, Mellék Kornélt, perelje vissza pénzét. „de hiába sanyarogsz amiatt, hogy a kifizetett pénzért igazán elvárhatnád a kifizetett igazságot – ő úgy fog téged mindig jellemezni, mint gyermeket, mert anyának tartja magát és nem csalónak, pedig éppen ezért család...”²² Az itt is többször emlegetett 40 pengő²³ egy másik sérelemmel együtt szerepel. Azzal, hogy az analitikusnő által gyermeknek neveztetett, utalva a korábban a Gyömrői-interjúban is megfogalmazott indulatáttételre, hogy a gyermekkori sérelmek, a felhalmozódott indulatok vetítődnek az analitikus személyére. Persze ez a dichotom érzés, a gyermeklét utáni vágy és annak meghaladása, a felnőttiség, a felnőtt férfi státusának érvényesítése erősen munkálhatott József Attilában, hisz ugyanez a sérelem kap hangot a *Gyermekké tettél* soraiban: „Gyermekké tettél. Hiába növesztett/harminc csikorgó télen át a kín.” A két szöveg keletkezésének időbeni közelsége (a vers a *Szép Szó* 1936. májusi számában jelent meg) árulkodóan vall a költőt ekkortájt foglalkoztató gondolatokról, s érzelmi állapotáról. (Valamint arra is példa, hogy a laza asszociációsorban egy elejtett szó, egy töredék hogyan válik másutt a műalkotás szerves részévé, a Szőke György²⁴ által más versekben is kimutatott „költészetté nemesülő” szövegalkotás folyamatában.) A *Szabad-ötletek* fentiekben idézett helye egy másik csalódásra, másik analitikus tartalomra – és persze másik alkotásra – is példa. Az „anyának tudja magát és nem csalónak, pedig éppen ezért család” sajátos értelmezésben megjelenő gondolat a *Kései sirató* felismerő zárlatában a felnőtt férfi józan tárgyilagosságának tükrében tér vissza: „kit anya szült, az mind csalódik végül”.

A *Szabad-ötletek* Gyömrői Editre vonatkozó kijelentései – a maguk töredékességében is – a kezelésre, a költő és analitikusa kapcsolatára is következtetni engednek. A szöveg újrakezdésekor (új dátum is jelzi) az analízis analízisét olvashatjuk: „most elolvastam az egész füzetet s az analízisre nézve ez a véleményem: A Gyömrői a hátam mögött ül én a díványon fekszem – neki objektívnek kell lennie, hogy én szubjektív lehessenek s így juthassak el az / objektivitáshoz / / ... / teljesen egészséges vagyok s ezért Gyömrőinek nem volna szabad / »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok, neki azt kellene mondania /, hogy mi a zavaros ötletek értelmes magva.”²⁵ Ez a szövegrész nemcsak a klasszikus analitikus terápiás szituációt írja le, hanem annak lényegét is értelmezi. S egészen kívülről nézve a szituációt, már-már cinizmussal írja a folytatásban: „valami perverziót akarok azzal, hogy odafekszem neki a díványra/ő azt mondja, segíts nekik; de nem engedi hogy legyek, mert azonosnak veszi/velem a zavart s nem akarja észrevenni a rejtett rendet”. A „segíts nekik” az analitikus felszólítására vonatkozik, aki

csak az együttműködő, „ellazuló” beteggel tud dolgozni. A kezelés értelmét azonban a páciens meg is kérdőjelezi, tehát mintegy magyarázza az ellenállását azzal, hogy az analitikusnő nem akarja észrevenni a zavarban a rejtett rendet. Az asszociációsorok alkotta rend oly módon értelmezhető csak logikailag is rendként, ha egy másik tartományban, a „lelked logikád” szerinti mély tartományban működő – a felszínen zavaros szövegnek ható – törvényszerűségek összefüggésrendszereként értelmezi valaki. A szöveg szerint ezt az értelmezést hiányolja a költő, tehát nem a klasszikus analitikus-beteg viszonyt várja el. Az analitikus szerep neutralitását, a kívülállás kritikáját fogalmazza meg – miközben maga nyilvánvalóan tisztában van e szerep s a terápia szakmai elvárásaival, kötelezettségeivel.

Az analízis kívülről való szemlélete és kritikája több szövegrészben is megfigyelhető. „hazugsággal fogom vegyíteni az igazat, mégse szolgáltatom ki magamat teljesen, / hiszen úgyis kinevet ezért / röhög magában azon, hogy én éppen »intim dolgaimat« adom elő”²⁶ – fogalmazódik meg az egészséges ember ösztönös ellenállása, aki integritását féltve nem fogadja el az analitikus szituáció játékszabályait. A szöveg nagyobb része ugyanakkor kitárulkozó, önfeladó, mintegy a terápiát leképezve vall a belső intimitásokról, helyenként erotomán fantáziavilágról. Az analízis kritikája valójában Gyömrői személyéhez, tevékenységéhez fűződő ellenséges megjegyzésekben fogalmazódik meg. „Gyömrői disznósága abban áll, hogy nem az anyámról akar beszélni, hanem / rólam, hát majd visszaadom ezt neki / a hülye – azt mondja szeretem is, gyűlölöm is, holott már a szeretetben / magában bennefoglaltatik az ambivalencia...”²⁷ József Attila itt az analitikusnő szavait idézi, azt a gondolatot, amit majd az interjúban is elmond, igaz meglehetősen általánosságként: „De volt egy ilyen állandó szemrehányás, egy ambivalens kötöttség az anyjához, akit nagyon szeretett, de akit gyűlölt.”²⁸ A mondatot egy betegségstípus szimptomatikus leírásaként is értelmezhetjük, de aligha véletlen, hogy József Attila is ugyanúgy idézi, a kijelentés valószínűleg a kezelés során rögzült.

Ez az ambivalencia érződik a leírtakhoz való viszonyulásban: az íráshoz mint terápiás eszközöz és az analitikus tartalmakhoz. Egy erotikus emlék és trágár szó után olvasható a következő reflexió: „úgy írom le a szót, mintha merném leírni / Gyömrőinél nincsen súlya, neki az is mindegy, hogy mit teszek »majd / beszámolok róla«”²⁹ Az analitikus kívülálló objektivitását, a tudomásul vételt, amit az *Átmentem a Párisiba* kezdetű (a *Szabad-ötletek* szövegelőzményének tekinthető) írásban még oly pozitívan regisztrál („Nagyon jó az, hogy Magának minden jó, akármit írhatok és éppen azt, ami eszembe jut”³⁰), ebben az írásban többször is kritikával illeti. „hogy lehetne dühbe gurítani a Gyömrőit, úgy hogy kivágjon és visszakönyörögjön”³¹ – fogalmazódik meg az analitikusnő kimozdításának ötlete, de mindjárt jön a válasz is: „hát ezt nem nagyon lehet”. A kérdés nyilván az analitikus tartalmakra vonatkozott, azaz megint csak az ilyen jellegű szakirodalom jártas, az analízist mint terápiát is ismerő ember felvetéseként. A szöveg egy más helyén ugyancsak felvetődik ez a kérdés: „Gyömrői sok mindent elhinne, csak azt nem, hogy kinyaltam az anyám picáját...” Ez az anyával kapcsolatos obszcenitás, majd a felházió mint erotikus fantázia olyan provokatív vallomásnak tűnik ebben a megjelenítésben, ami már Gyömrőit is kiborítaná, tehát a költő megtalálta a fantáziálgatásban az analitikusnőjét valószínűleg felháborító képzetet. Ez a Gyömrői Edittel folytatott diskurzus abban is megmutatkozik, hogy a szöveg megidézi szavait, hogy provokatív, olykor gyalázkodó jelzőkkel („Gyömrői bűdös kurva”) illeti.

A *Szabad-ötletek*ben tehát folyamatosan megidéződik az analitikusnő, Gyömrői Edit is, azaz a beszéd különböző módozatai mintegy feltételezik részvételét. A leírtak elolvasására vonatkozóan azonban két ellentétes értelmű kijelentés is megfogalmazódik. „Kinek is írom én ezt / magamnak / neki a pénzt adom”³² – olvasható egy olyan szöveggörny-

zetben, amikor is megint csak Gyömrői honoráriumáról van szó. Értelmezhető tehát ez a kijelentés a pénz – segítőkézség ellentételeződéséeként, amikor is az oppozícióban nyilvánvalóan a magára utaltság, a magány, a terápia mint autogén tréning jelenik meg az analitikusnő „kapzsiságával” szemben. Ugyanakkor kétségtelen lehet olyan olvasata is e szövegrésznek, amely szerint nincs más olvasója a leírt szövegnek, mint maga a költő. Az írásra, a szabad ötletekre és azok értelmezésére, értelmezhetőségére vonatkozóan azonban az előbbi állítás ellentéte is megfogalmazódik. „ezt a könyvet Eislernek fogom megmutatni / Eisler azt fogja hinni, hogy éppen az ő segítségére szorulok / lám, most már nem mutathatom meg neki”³³ – tűnik fel egy másik analitikus neve, Eisler Mihály József³⁴, aki Gyömrői után rövid ideig a költő orvosa volt, s most mint a „könyv” olvasója merül fel ötletként. Azaz a kijelentés oly módon is olvasható, hogy Eislernek és nem Gyömrőinek mutatja meg írását, tehát csak a címzett személy változna. Azt azonban, hogy valakinek íródott a napló, ez a kijelentés is megerősíteni látszik.

Az írás mint penzum, mint nyomasztó kötelezettség, ugyancsak hangot kap: „sose lesz tele a füzet / dobd a sutba égeds el / fizess a Gyömrőinek s ne menj el.”³⁵ Majd nem sokkal később: „olyan ez mint a munka/penzum/sose lesz vége”, és néhány sorral ez után hétszer leírja a „sose lesz vége”³⁶ mondatot. „nem írom tovább / nem bírom tovább / szart ér az egész”³⁷ – reflektál más helyütt magára a tevékenységre, illetve annak értelmére, az analízisre és az önanalízisre. Az idézett részekből is látható, hogy a szabad asszociáció nem a kiírás aktusában rejlő, a traumatikus élményektől, az elfojtott szexuális fantáziáktól, vágyaktól való megszabadulás élményét jelenti, hanem a munkát, a kötelezettséget. Azt a tevékenységet, amelyet oly sokszor ismét el az irat, és mindig negatív összefüggésben: „nem akarok dolgozni/nem fogok dolgozni”. A munka persze jelentheti az önmagunk számára szabott feladat teljesítését is, s ez is tűnhet nyomasztó kényszernek. Az ember azonban attól szenved igazán, ha egy kötelezettséget nem vagy nem elsősorban belső kényszerből teljesít, hanem kapott feladat gyanánt.

A *Szabad-ötletek* nagyon sokszor idézi Gyömrői Edit nevét, két alkalommal pedig az írás elolvasásával hozza összefüggésbe. Még a szöveg elején, a valóban laza asszociációsorban található ez a kontamináció: „nem én tettem / jaj istenem mit csináltam / elolvassa-e/rájön-e/én ettem meg a buktákat”³⁸ Majd néhány sorral lejjebb: „teleírom a könyvet / nem értheti / buta mint egy ló / vén ló / vén kurva”. Az előbbi idézet a két nő alakjának egymásra vetítésével igazolja Gyömrői Edit interjúbeli állítását, hisz a bukta lopástörténet nyilvánvalóan a mamát idézi („rájön-e”), a legendás, nagy verést, míg az „elolvassa-e” csak az analitikusnőre vonatkozhat. Amint az utána következő rész is, amely a könyv megírását hiábavalónak mondja, hisz nem értheti, mert „buta mint a ló”. Gyömrői ilyen beállítása emlékeztet a *Pszichoanalízis* című – Gyömrői Edit hagyatékában fennmaradt – iratra, amelynek szereplői József Attila mellett „Gyömrői, az értelmes” és „Gyömrői, a hülye”. A gyűlölet és az abból fakadó leértékelés, hogy az analitikusnő nem képes a professziójából adódó alapvető tevékenységre, az analízisre, még nem zárja ki, hogy neki – vagy neki is íródott a könyv. „Elolvastam, amit írtam írtam (sic!) itt-ott a durvaságok láttán szorongás/fogott el. Elszomorodtam. Most folytatom, mert talán mégis csak lehet belőlem / valami – mégis csak megérthetek valamit / 10 pengőt adok a füzet elolvasásáért akkor, ha olyasmit is látna benn, amit én / nem veszek észre” – olvasható ez a sokértelmű mondat egy rövid pihenő (Száz Zoltán megzavarta az írásban) utáni újrakezdés tárgyilagos bevezető soraiban. Megfogalmazódik az analízis értelme, a durvaságokból, az asszociációsorokból kibomló személyiségelemzés, amely szükséges az önsors megértéséhez. Ám ugyanakkor egy provokatív megszólítással az analitikusnőt is bevonja ebbe az értelmezésbe, pontosabban kizárja, mert leértékeli professzionális alkalmasságát. A mondat ugyanis egyfelől állítja, hogy mint laikus és mint beteg érték ugyan-

annyit a terápiához, másrészt sejteti, hogy nemcsak a spontán feltörő vallomásokat rögzíti a szöveg, hanem szándékosan elhelyezett, az analitikusnőt próbára tevő pszichoanalitikus tartalmakat is. (Erre egyébként másutt is utal, amikor szándékos elhallgatásról, hazugságról beszél.) Mindenesetre ez a kijelentés is arra enged következtetni, hogy a költő szándéka az volt: megmutatja az analitikusának írását.

Kinek írta József Attila a *Szabad-ötleteket*? Gyömrői Editnek, saját magának? Valószínűleg mindkettőnek. Az analízis írásos változatának, a lélekelemzés projekciójának tekinthető írás nem zárja ki, hogy megszólítottként, potenciális olvasóként feltételezzük az analitikusnőt, akivel a szöveg állandó diskurzust folytat, oly módon is, hogy megidéri alakját, mondatait, magatartását, szakmaiságát. S ebben a megidézéssorban olvasható ez a mondat is: „az éjjel elképzelttem, hogy 1-én, amikorra határidőt szabott a Gyömrői számba / veszem a gázcsövet, nagyot szippantok, húzok belőle aztán vége lesz”³⁹. Milyen határidő lehetett, amit Gyömrői Edit 1936. június 1-jében adott meg? Kilenc nappal későbbre, mint amikor József Attila elkezdte írni a *Szabad-ötleteket*? Úgy, hogy eközben nem volt ideje, ereje írni a másik „penzumot”, a megrendelt verset, A *Dunánál*.

Jegyzetek

1. *Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila* (Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György) Bp. 1992. Balassi Kiadó
2. Tverdota György: *József Attila* 1936. május Kortárs 1994. 7. 78. 86.
3. Vezér Erzsébet: *Ismeretlen József Attila-kéziratok* Irodalomtörténet 1971. 622.
4. PIM K/53/1./ Kézirat 9.1.
5. Le kell adminisztrálni: áthúzva és tintával fölé írva: Látja, ez illusztrálja
6. PIM. 12. 1.
7. Vezér Erzsébet 620.
8. Gyömrői Edit életéről:
Vezér Erzsébet: *Gyömrői Edit halálára* Élet és irodalom 1987. február 20.
N. Horváth Béla: *Egy pszichoanalitikusnőről* Irodalomtörténet 2003. 263–272.
9. Tverdota György: *A komor föltámadás titka* Bp. 1998. Pannonica Kiadó 199.
10. *Miért fáj ma is* 213.
11. Németh Andor: *Kelj fel és járj* Újság. 1938. február 20.
Kortársak József Attiláról I. (Szerk. Bokor László, s.a.r.: Tverdota György) Bp. 1987. Akadémiai Kiadó 1083.
12. *Kortársak József Attiláról* 1083.
13. *Kortársak József Attiláról* 1084.
14. Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: *„Köztetek lettem én bolond”* Bp. 1982. Magvető Kiadó 97.
15. *Miért fáj ma is* 212.
16. Vezér Erzsébet 621.
17. *Miért fáj ma is* 417.
18. Vezér Erzsébet 629.
19. *Miért fáj ma is* 434.
20. *Miért fáj ma is* 437.
21. *Miért fáj ma is* 452.
22. *Miért fáj ma is* 452.

23. A szakirodalomban vitatott kérdés. A *Szabad-ötletek* 40 pengőről ír, míg Gyömrői ezt cáfolja. Havi 20 pengőről beszél. Valószínűleg József Attilának kell igazat adnunk. 1935. április 14-i levelében arról ír, hogy havi 20 pengőt fizetne heti egy óráért (Vezér Erzsébet i. m. 624.). A 40 pengő a teljes kezelés ára lehetett, heti 2–3 óráért.
24. Szőke György: *A szabad asszociációtól a költészetig*
In: *Miért fáj ma is* 17–43.
25. *Miért fáj ma is* 444.
26. *Miért fáj ma is* 447.
27. *Miért fáj ma is* 448.
28. Vezér Erzsébet 621.
29. *Miért fáj ma is* 437.
30. *Miért fáj ma is* 388.
31. *Miért fáj ma is* 443.
32. *Miért fáj ma is* 428.
33. *Miért fáj ma is* 446.
34. Eisler Mihály József szerepéről: Stoll Béla
In: *Miért fáj ma is* 469.
35. *Miért fáj ma is* 423.
36. *Miért fáj ma is* 424.
37. *Miért fáj ma is* 427.
38. *Miért fáj ma is* 420.
39. *Miért fáj ma is* 434.

Szóke György

„akire csak a párt vigyáz...”

– A költő és a két pártvezér –

Írónak, költőnek nemigen jutott osztályrészülni, hogy két pártvezérrel, legfelsőbb szintű állami vezetővel is személyes nexusa lett volna. József Attila esetében tény és legenda nem mindig találkoznak össze. A legenda főként Rákosi Mátyás alakja körül szövődött.

József Attilát ismerte Kádár János is. Tartván az időrendet, Rákosi Mátyással kezdenénk.

Ami valós tény: 1931-ben, a Moszkvában megjelenő *Sarló és kalapács* című folyóiratban a moszkvai emigráció író tagjai nem átalították József Attiláról azt írni, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat.” A *Sarló és kalapács* közölte ún. platformtervezetet, folytatásokban (ha nem is a teljes szöveget) átvette Az *Út* című, Pozsonyban megjelent folyóirat is. Szerkesztőjének, Fábry Zoltánnak címezte (nem egészen bizonyított hitelű) tiltakozó levelét József Attila. „Ezt a levelet – írja egyebek között – meg kellett írnom Önnek, nehogy Ön felüljön az ellenem szóló támadásnak, még olyan formában sem, hogy az a múltra vonatkozik. Én az, amivel vádolnak, de még hasonló sem, soha nem voltam, annak idején tagja voltam a Vági pártnak és ideális anarchista kezdeti koromban is hasznos szolgálatokat tettem a mozgalomnak, pusztá rokonszenvből, amennyiben Landler és néhány pesti védő között közvetítettem annak idején. Erre tanú lesz majd Rákosi Mátyás, akivel itt Pesten érintkezésben voltam, tanúm lesz Alpár[i], akivel Landlerrel és egy védővel Bécsben együtt voltam és tanúm lesz az ügyvéd annakidején. De tanúm lehet Rákosi Mátyás nővére is innen Pestről, ő tudja, hogy fivére ügyében hányszor szaladgáltam nála [sic!] (...) Rákosinak és Weinbergernek [mi már Vas Zoltán néven ismerjük] is én hordtam be hosszú ideig a fogházba, a vizsgálati fogságba az ennivalót – sőt mi több, én vásároltam.” (József Attila sokáig őrizte tárcájában a fogház pecséttel ellátott belépőkártyáját.)

Eddig a levél, és eddig hiteles a történet. A (talán konspirációs okokból) meg nem nevezett ügyvéd a költő sógora, Makai Ödön lehetett. Erre (is) utal nagymonográfiája második kötetében (*Érik a fény*) Szabolcsi Miklós. Azt is megemlíti, hogy Makai ügyvédként a valamivel későbbi, Szántó Zoltán-perben is szerepelt, s kapcsolatban állt az emigráció egyik vezetőjével, Landler Jenővel. Valamit azonban hozzá kell fűznünk. Szántó Zoltán, a kommunista párt egyik akkori vezetője emlékiratai (nem publikált) második kötetében leírja, hogy Makaitól a kommunista párt megvonta bizalmát: más ügyvédet küldtek helyette. Erre feltehetően azért került sor, mert valamilyen, a pártot érintő pénz tekintetében, melyet Makai vitt át Bécsből Budapestre, Landler nem talált mindent rendben lévőnek.

És most már kezdetét veheti a (nagy részt) kitalált történet. Németh Andor (második József Attila-könyvében, mely a *Csillag* című folyóiratban jelent meg (1947 decemberétől egy teljes éven át) folytatásokban, említi már Rákosi Mátyás találkozását József Attilával.

A folyóirat szerkesztője is Németh Andor volt. Évekkel később a kultúra hivatalos irányítói megvonták tőle bizalmukat, s a folyóirat szerkesztését is másokra bízta. (Nyilván csalódtak Németh Andorban: ennél nagyobb talán csak Németh Andor csalódása lehetett ezekben az irányítóknak, az általuk képviselt dogmatikus kultúrpolitikában.) Élete utolsó két évében vetette papírra, illetve diktálta a már nagyon beteg, nagyon depressziós Németh Andor emlékiratait. Ebben olvashatjuk: „Mikor a Csillagban elkezdtem közölni József Attila életét, beleaplikáltam egy kis anekdotát (...) A történet arról szól, hogy (...) Rákosi Braun úr néven sűrűn érintkezett Makaival, megismerkedett Attilával, és vele hosszú, beható társalgásokat folytatott (...) Ebből a kis epizódból jött létre később az a legenda, hogy Attila tulajdonképpen egész forradalmiságát Rákosinak köszönheti, a vele folytatott érdekes és mélyreható beszélgetések nyomán. Ehhez itt csak azt kell hozzátennem, hogy Attila, aki évek hosszat a legközelebbi barátom volt, és akivel a világon mindenről beszélgettünk, és természetesen a kommunizmusról is, soha egy halvány célzással sem tett említést a fentebb említett találkozásra [sic], lett légyen az B. úr vagy bárki más, holott ennek az úrnak csak a legkisebb szerepe is lett volna Attila szellemi fejlődésében, arról ő bizonyára említést tett volna előttem valamilyen formában...”

A Németh Andor által a fenti módon (1948-ban) elhintett apró történet 1948-at követően kezdett igazán kibomlani. József Jolán, aki ekkortájt újságíróskodott, interjú készített Rákosi Mátyással, ami természetesen a párt lapjában, a *Szabad Nép*ben jelent meg 1949. május 15-én. Az interjú nyilván idézített: aznap voltak az országgyűlési választások, hasznosnak tűnhetett az akkor már közismert költő (erősen feltételezett) találkozását Rákosi Mátyással megörökíteni. Az interjúból még az is kiderült, hogy Rákosi még a börtönből is [!] nyomon követte József Attilát, például a költő párizsi tartózkodása során felhívta rá a *L'Humanité* (a francia kommunista pártlap) figyelmét, melynek nyomán ott versei jelentek meg. (Ennek nyomát a leggondosabb kutatás során sem lehetett megtalálni...)

Nem sokkal később, 1950-ben jelenik meg József Jolán új, elsősorban az ifjabb nemzedékekre orientált könyve, *A város peremén*. A költő nővére 1940-ben megjelentetett, drámaian igaz, ma is hasznos forgatható életrajzában valós képet festett testvéréről. (Különösen áll ez az egészen korai gyermekévek, illetve az utolsó, balatonszárszói hetek hiteles és megrázó bemutatására.)

József Jolánnak ezt az első könyvét mindmáig gyakran hiába keresi az olvasó a könyvtárakban: amit eléje tesznek, az *A város peremén*...

Egy matematikai disputa közepén vagyunk, amikor is megjelenik (a legenda szerint) Makaiéknál (ahol ekkortájt József Attila is lakott) deus ex machina a (betiltott) kommunista párt egyik vezetőjeként, szigorú illegalításban Budapesten tartózkodó Rákosi Mátyás.

„A vendég (...) Attilára nézett. Mosolygott. – A végtelen csak egy tulajdonság a matematikában. Létmódja az érvényesség és nem a tárgyi létezés.” A mindentudó Rákosi szájába adott szavak valódiak, csak éppen nem Rákosi mondja, nem is mondja, hanem írja, nem ő, hanem egy levélbeli közlés, melynek szerzője Kun-Kuti Márton, a makói gimnázium (itt tanult József Attila) matematikatanára. Maga a levél megtalálható József Jolán korábbi könyvében.

De ez csak kezdete a mítosznak. Rákosit elfogják (ez igaz...). József Attila pedig „...el-sírta magát. Százazrek és milliók [a mítoszok kedvelik a kerek nagy számokat...] szorongó aggodásában Rákosi Mátyás neki még külön ügye is volt, nagy barátja és tanítója.”

„Délután versbe kalapálta feszülő indulatait.” [A vers ismert: *Te fürgeteg, te fekete vadezüst...*, csak éppen semmi köze nincsen Rákosi Mátyáshoz.] Az is kiderül a könyvből, hogy *el kell jutni arra a gyönyörű tájra* (eddig az idézet József Attila egyik leveléből, de ami ezután következik...) *arra a gyönyörű tájra, ahová Rákosi Mátyás nyitott ablakot az ifjú Attilának* (ez a betoldás viszont már csak *A város peremén*ben található...).

Csakhogy... Rákosi 1956 utáni szovjetuniói kényszerlakhelyein (több is volt...) írja meg – az 1960-as években – visszaemlékezéseit (négy vastkos kötetben jelentek meg 2002-ben Budapesten). És itt eléggé részletesen írja le találkozását és kapcsolatát József Attilával. Ezekről természetesen sem József Jolán, sem Németh Andor nem tudhatott még. Óhatatlanul fölvetődik a hitelesség, illetve annak hiánya: Rákosi visszaemlékezéseiben elég sok a kitalált elem, illetve szubjektív leírás. József Attilával kapcsolatban is van benne bőven. Mégis: alapjaiban hiteles tényleírásnak minősíthetjük Rákosi negyven év múltán felidézett – és leírt, majd megjelent – emlékeit. Túlzások, gyanús mozzanatok ugyan akadnak benne, de ennek ellenére valósnak tűnnek emlékei. Egy apróság szól a hitelesség mellett: Makai Ödön – ügyvédeknek egyike – adott szállást saját lakásában Rákosinak, és ebben az időben József Attila – nővéreivel – valóban ott lakott, a Lovag utcában. Rákosi viszont másik utcanevet említ, az Aradi utcát (a két utca nem is olyan távol van egymástól). És éppen ez az aprócska tévedés teszi mégiscsak hihetővé a történetet: ha Rákosi bármely, József Attilával foglalkozó könyvet ismert volna (ezekhez szovjetunióbeli kényszerlakhelyein nemigen juthatott hozzá), helyesen említené az utca nevét. Ahogy az sem valószínű, hogy ügyvédje, József Attila sógora – akinél lakott – keresztnevét szándékosan változtatta volna meg: ugyanis Makai Ödönt következetesen Jenőnek titulálja. Picurka tévedései (emlékirataiban ilyenek tucatjával találhatók) is közrejátszanak abban, hogy sok tekintetben hitelesnek fogadhatjuk el visszaemlékezéseinek József Attilával kapcsolatos oldalait.

József Attila ekkor kis, de arányos termetű, serkedező bajuszú barna fiatalember volt, értelmes, kifejező, könnyen villogó szemekkel – írja le Rákosi a költő külsejét. Beszélgetésük akkor vált meghitté, midőn kiderült, hogy „Braun úr” jól ismeri Ady, Juhász Gyula, Babits, Ignotus verseit, írásait, sőt egyeseket személyesen is ismert. (Ez azért is hihető, mert Babitsnak Rákosi, gimnazista korában, tanítványa volt: Babits beszélgetőfüzeteiben említi – 1940-ben, amikor híret vették Rákosi kiszabadulásának –, hogy ismerte, mivel tanította). Ami viszont valószínűtlen: *„...megmagyaráztam neki, hogy költészetét körülbelül ott kell folytatnia, ahol Ady abbahagyta. (És már jön is a vörös fark:) Ady a magyar polgári progresszió legélenhaladóbb (sic!) költője volt, aki eljutott addig, hogy sejteni kezdte a proletáriátus történelmi szerepét (...), mely magyaráztam neki, mi az osztályharc (...) Ő, József Attila, a forradalmi proletáriátus költője lehet...”*

Nemigen hihető, hogy a lehető legszigorúbb illegalitásban Budapesten tartózkodó Rákosi ennyire elárulta volna József Attilának világnézetét, meggyőződését. Talán még az is igaz lehet, hogy *„szakadatlanul kísérgetett útjaimon, s nekem a legkülönbözőbb kifogásokhoz kellett folyamodnom, hogy távol tartsam az elvtársakkal való találkozástól.”* Rákosi letartóztatását követően viszont nehezen képzelhető el, hogy József Attila, Rákosi szerint *„a legkülönbözőbb terveken törte a fejét, hogyan lehetne engem kiszabadítani... megüzentem neki, hogy ezt hagyja abba...”* Elég valószínűtlen hogy a – természetesen gondosan figyelt – beszélők során Rákosi ilyen információkhoz jutott, illetve üzeni tudott neki. Hitelt érdemlő – idézett levelében is szót ejt róla József Attila –, hogy gyakran vitt ételt, egyebeket a fogházba Rákosinak. Az viszont már jóval kevésbé, hogy *„gondoltam arra is, hogy valamilyen módon a börtönből megszervezem anyagi támogatását”* (!) Ennyit Rákosi emlékeiről.

Van két olyan vers, melyet sokan és sokáig Rákosi ihlette versnek tekintettek. Ez pedig *a Nagy városokról beszélt a messi vándor* és *A nagy városokat sehogysem tudom elfeledni* kezdetű. Feltételezték, hogy ezek a versek Rákosi beszámolója alapján illetve az általa meglátogatott (mivel a Komintern egyik vezetője volt) más városokat jelenítik meg. Az első, verseinek 1952-ben megjelent kritikái (vagyis teljes és kommentált) kiadása szerint *a »messzi vándor«* itt, mint az »idegen« a következő versben valószínűleg Rákosi Mátyás.” A hivatkozott forrás: az előbb említett, József Jolán által készített Rákosi Mátyás-interjú, illetve József Jo-

lán a már ugyancsak említett könyve: *A város peremén*. (Ne feledjük: ekkor ér tetőpontjára a személyi kultusz, s ekkor ünnepli az ország – élén az írókkal, akik gyűjteményes kötetel jelentkeznek (*Magyar írók Rákosi Mátyásról*) – Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapját. Negyedszázaddal később megjelent monográfiájában Szabolcsi Miklós már óvatosabb: „*talán (sic!) valóban emlékéül a Rákosival folytatott beszélgetéseknek*”... Stoll Béla pedig az általa a nyolcvanas években szerkesztett kritikai kiadásban már egyértelműen foglal állást: (Erről a két) „*versről az a feltevés született meg, hogy a költőnek Rákosi Mátyással folytatott beszélgetései hatására keletkeztek. Ezt a feltevést semmi sem bizonyítja.*”

Egészen más jellegű Kádár János ismeretsége a költővel. Maga Kádár írja le – tömören és a tényekre támaszkodva – kapcsolatukat. Érdekes módon itt nem ejt szót arról, hogy közös üzemben, az esernyőgyárban dolgozott József Attila életársával, Szántó Judittal, és ily módon – Judit kérésére – meg is látogatta lakásukon József Attilát: olyankor, amikor erre szükség volt, és Judit nem tudott az üzemből szabadulni. Ezeket a mozzanatok csak Szántó Judit emlékirataiból ismerjük.

Kádár János rövid kis írásának sorsa sem mindennapi. Nem sokkal a Rákosi-rendszer börtönéből való szabadulása után vetette papírra emlékeit. Ezek abban a *József Attila-emlékkönyvben* jelentek meg, melyet a kormányzat – Kádár Jánossal az élen – azonnal be is tiltott (1957-et írunk), és csak évtizedek múlva juthatott el az olvasókhöz.

Emlékezéséből képet nyerhetünk a költő tevékenységéről, elsősorban a munkáskultúrában betöltött szerepéről: Kádár (miként valamivel korábban Szántó Judit) ennek kapcsán ismerte meg József Attilát, egy előadás keretében. „*Megismertem [...] egy jó elvtársat, harcos kommunistát, nagy embert, nagy költőt: az előadó József Attila volt.*” Említi a „*már akkor ismert, kedvelt verseit, a Munkásokat, a Mondd mit érlelt, a Külvárosi éjt, A város peremét*”.

A rövid kis írásban tekintélyes helyet foglalnak el azok a részek, melyeket *vörös fark*-nak szokás nevezni. (...*A forrószívű elvtárs, a harcos, kommunista agitátor hatalmas fegyverével, ragyogó költészetével, velünk harcol az osztályharc nehéz csatáiban.*) Illetve a mozgalomban oly divatos Gorkijt, annak egyik hősét idézi, nem éppen szocreál, inkább szocromantikus jellegű hősi motívumot említ József Attiláról szólva, hasonlatként: „*Danko kitépi eleven szívét melléből, megindul előre, és magásra tartott szíve lángjával mutatja a népnek az utat a szabadság, a boldog élet felé.*”

Kádár János írja Szántó Juditról: „*Némán túrt, de mint egy felkiáltójel.*” (Az az érdekes, hogy kifejezetten polgári méltatója, Németh Andor ezzel rokon módon jellemzi Juditot: nőt ábrázoló plakáthoz hasonlítja, melynek felirata: „*Fel a fejjel, proletár! Ellenséges szemek figyelnek!*” Szántó Juditot nem szokás szavahihető forrásnak tartani. Mégis, életszerű az a jelenet, amikor Kádárt kéri meg, hogy nézzen rá az éppen nehéz lelki válságban lévő életársára, és vigyen neki egy pakli dohányt. „*Hogy Attila és János között milyen beszéd zajlott, nem tudom. Két óra hosszat beszélgettek.*”

Egyvalami terhelheti Kádár lelkiismeretét József Attilával kapcsolatban. Ez már a Kádár nevével jelzett korszakban történt. Nyilván nem saját akaratából, hanem ekkor már haldokló egykori munkatársnője, a József Attilával hosszú éveken át (nem egészen egyértelmű, de mégis) életársi kapcsolatot fenntartó Judit kérésére. Így került a munkásmozgalmi parcellába temetett József Attilával közös sírba. Míg jóval később, a kilencvenes években át nem temették József Attilát. Nem Judit, hanem édesanyja mellé.

Lengyel András

A doktorandusz József Attila

A fiatal József Attila atyai pártfogója, a neves irodalom pártoló makói ügyvéd, dr. Espersit János (1879-1931) 1929-ben cikket írt a *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című, Gyulán megjelent kötetbe. Írása, amely három, makói vonatkozásokkal is bíró költő (Makai Emil, Juhász Gyula és József Attila) portréját rajzolja meg, a személyes emlékeit fölmondó, helyi tájékozottságát kamatoztató műkedvelő „irodalmár” írása. Igazában csak mint a kortársi József Attila-recepció egyik, még viszonylag korai darabja érdekes; mint ilyet közölte újra a *Kortársak József Attiláról* című szöveggyűjtemény (1987) első kötete (1:148-150) is. Nem csoda tehát, hogy a szöveghez tartozó közreadói jegyzet a szerző több pontatlanságát is kénytelen kiigazítani. E pontatlanságok azonban, ha jól meggondoljuk, a jogos kiigazítások ellenére sem konfabulációk, hanem inkább csak az emlékező „amatőr” fogalmazásbeli henyecegei. Amikor például az 1925-ös *Szeged* című lapot *Délmagyarországgént* említi, lényegében igaza is van: a két lap azonos, „csupán” a név változott meg a *Szeged* még 1925-ben bekövetkezett betiltása s *Délmagyarországgént* való újraindulása során. A *Szegedet* a sajtótörténet ma is a *Délmagyarország* történetének egyik fejezeteként tárgyalja. Mindez azért érdemel figyelmet, mert a szöveggyűjtemény jegyzetírója Espersit egyik fontos közlését, hogy tudniillik József Attila akkor, 1929-ben *doktori disszertációján dolgozott*, szintén megkérdőjelezte: „Valószínűleg téves állítás” – olvashatjuk a jegyzetben (KJA 1:735).

Am kérdés: valóban téves-e ez az állítás? Magam régóta úgy gondolom, az adat autentikus, József Attila csakugyan doktorálni készült. Espersit a következőket írta: „Párizsban is eltöltött [ti. József Attila] egy esztendő, az egyetemre is beiratkozott, de hogy ott miből és hogyan élt, arról nem tudunk, s erről nem szívesen beszél. Párizsból Budapestre jött az egyetemre, s itt iratkozott be. *Most a doktori disszertációján dolgozik*” (KJA 1:150). Mindezt Espersit magától József Attilától tudhatta. Cikke egy másik helyén el is árulja: József Attila „Makóra mindig visszatér. A múlt évben is nálam töltött két hetet, s az idén a szomszédos Hódmezővásárhelyről, ahol nővérénél nyaralt, sűrűn meglátogatott” (KJA 1:150). A doktorálásról nyilván a költő egyik ilyen látogatásakor mesélhetett Espersitnek.

A személyes találkozás és beszélgetés ténye, persze, önmagában nem garancia az állítás hitelességére. Bizonyíték híján tehát nem lett volna célszerű vitatkoznom a jegyzettel. Föltevést egy másik föltevés nemigen cáfol meg. Most azonban, egészen véletlenül, előkerült egy perdöntő adalék. Varga Katalin, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának vezetője a centenáriumba egy képeskönyvet állít össze a József Attilával kapcsolatos iratok hasonmásaiból, s lektornak engem kért föl. A könyv átnézendő anyagához csatolt egy olyan xerox-gyűjteményt is, amelynek anyaga a könyvbe nem került be, de ha úgy gondolom, hogy ezek némelyike még beleváncsolyozik a könyvbe, javasolhatom fölvetelüket. Az egyik kihagyott, de fénymásolatban rendelkezésemre bocsátott dokumentum a költő

1929. tavaszi állásvállalásának (Magyar Külkereskedelmi Intézet) iratcsomójából való. A kötet tartalmazza az irategyüttes lényeges, „kemény” adatokat is fölvonultató darabjait, helykímélésből azonban ezt a kevesetmondónak látszó s amúgy is erősen rongált iratot az összeállító félretette, „kiselejtezte”. Ám szempontunkból az igazán érdekes és fontos információ éppen ebben az iratban van. A személyes adatait föl soroló költő ugyanis az előrenyomtatott kérdőívek arra a kérdésre amely iskolai végzettségét firtatta, ezt írta be: *doctorandus philosoph[...]* – az utolsó betűk a rongálás miatt már nem olvashatók. Azaz, önmagát doctorandusként nevezte meg. Ezzel Espersit állítása minden kétséget kizáróan igazolva van.

S ennek az adatnak az ismeretében már maga a doktorálás ténye is közelebről szemügyre vehető. Ha tudjuk, hogy 1929 tavaszán József Attila önmagát doctorandusznak tartotta, ilyenként nevezte meg, akkor szinte önmagától elrendeződik a kutatás egy sor eddigi, izolált, eredménye. Régóta tudható ugyanis, hogy a költő négy különböző egyetemen: Szegeden, Bécsben, Párizsban és Pesten összesen nyolc félévet végzett. Alapvizsgát ugyan nem tett, diplomát nem szerzett. De tudható az is, hogy a Vágó Márta-szerelme idején, fölőni igyekezvén a lány környezetének kulturális színvonalához, erősen tanult, alapvizsgáját is le akarta tenni, s ezzel az akkori szabályok szerint már lehetővé vált volna doktorálása – a középiskolai tanári oklevél megszerzése nélkül is. S ez a szándéka, minden jel szerint, több volt pusztá vágyakozásnál és ábrándozásnál: ahogy Espersit írta, *dolgozott doktori disszertációján*. Az a nagyobb, ám sajnos befejezetlenül, töredékesen fönmaradt költészetbölcsélet (más néven: *A műalkotás metafizikája*), amelyet korábban tévesen – esztétikai töredékeként tartott számon a kutatás, ám Tverdota Györgynek sikerült azonosítania és datálnia – valójában disszertációja lett volna. A mű jellege, keletkezésének időpontja (1928/29) ezt kétségtelenné teszi. A *Tanulmányok és cikkek* című kötetben (1995) közzétett első költészetbölcsélet megírásának indítéka tehát immár megvilágosodott.

Mindezt fölismerve az is kikövetkeztethető, hogy kihez írta volna a költő disszertációját. A pesti egyetemen ugyanis, tudjuk, a filozófus Pauler Ákos hallgatója volt, a költészetbölcsélet (s más, az időben írott írásai is) erős Pauler-hatást mutatnak. Nagy a valószínűsége tehát, hogy mint szakterületileg is illetékes professzor, a doktoráltató is Pauler Ákos lett volna. (Az egyik melléktárgy vizsgáztatójaként pedig másik nagyra becsült pesti professzora, az irodalomtörténész Horváth János jöhetett szóba.)

S még egy megjegyzés: tudjuk, évekkel később, más témából s már Sík Sándornál, szintén fölmerült a terv, hogy költőnk ledoktoráljon. A vágy tehát e cím megszerzésére alighanem mélyből, belülről fakadt; megszerzése önérzetét erősítette volna.

Akármi is történt azonban, tudása és alkata szerint valódi *poëta doctus* volt – ezen nem változtat a doktorálási terv meghíúsulása sem.

Kőszegfalvi Ferenc

Dedikált József Attila-kötetek a Takács Ferenc-emlékkönyvtárban

Takács Ferenc (1893–1956) Hódmezővásárhely szociáldemokrata országgyűlési képviselője (1935–1939), az 1944-es debreceni ideiglenes nemzeti kormány tagja, a baloldali diktatúra, a koncepciós perek egyik áldozata volt. A szociáldemokrata párt országos vezetői közé tartozó politikust 1950-ben „hazaárulás” vádjával zárták börtönbe, mivel nem volt hajlandó átlépni a kommunista pártba. Családja három évig azt sem tudta, hol van. 1955-ben „kegyelemből” engedték szabadon, börtönben szerzett betegsége végzett vele.

Több ezer kötetes könyvtárának maradványát – amit letartóztatása után nem hurcolt el az államvédelmi hatóság –, gyönyörű gyűjteménye töredékét özvegye 1983-ban a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtárnak adományozta.

A versszerető kőművestanonc a könyvek, könyvei segítségével, konok, kitartó önműveléssel szerzett szakmát, irodalmi, ideológiai műveltséget. Háza a harmincas évektől a vásárhelyi és az idelátogató írók, művészek találkozóhelye, a rászorulóknak menedék: megfordult náluk Medgyessy Ferenc, Németh László, Erdei Ferenc, Somlay Arthúr, de lehetőségéhez mértén mecénás is, támogatta a Vásárhelyen nyomorgó Kohán Györgyöt, s az ő költségükön jelentek meg például Pákozdy Ferenc Shakespeare-műfordításai és második verskötetete, az 1943-as *Förgetegben* is. A könyvtárnak adományozott 312 darab-ból álló kis kollekción nem egy darabja őrzi e kapcsolatok emlékét, számos dedikált kötet található közöttük. Az Erdélyi József, Illyés Gyula, Várnai Zseni és mások keze nyomát őrző könyvek közül azonban a legbecsesebb József Attila két verskötetének személyes ajánlásával ellátott példánya.

A népi írókon és a Szegedi Fiatalokon, Buday Györgyön kívül 1932 és 1936 között idősebb testvéri, szinte atyai barátság fűzte Takács Ferencet József Attilához. A költő, mint ismeretes, elsősorban 1932-ben és 1934-ben hónapokat töltött Vásárhelyen, nővéreinél, Makai Ödön otthonában, és szinte mindennapos vendég volt ebben az időszakban Galyasi Miklós költő vendégszerető háza, a „Műverőm” mellett a Munkásotthonban, ahol naponta találkozhattak, beszélgethettek Takácssal. Gyakran fölkereste Takácsék Száraz utcai házát is, sokszor úgy, hogy együtt tértek haza a házigazdával a Munkásotthonból. Takács Ferencné Erzsike Néni visszaemlékezése szerint kettejük megismerkedése a költő 1932. december 14-én, a kortárs költészetről tartott nagy sikerű előadását követően történt.

A *Külvárosi éjnek* a Takács-könyvtárban őrzött dedikált példánya valószínűleg megismerkedésük dokumentuma, bár érdekes módon a megajándékozott neve nem szerepel rajta. Attila másnak szánhatta (a dátum szerint 1932. október 24-én) a kötetet, de a nevet ugyanazzal a tintával sűrűn lehúzta, s csak a további szöveg olvasható: „szeretettel, Bp.

1932. okt. 24. *József Attila.*" (A könyv akár névnap ajándéknak is tekinthető, hiszen Ferenc-nap december 3-án van, s ők Takácsné szerint december közepén ismerkedtek meg.)

Attila 1934-es vásárhelyi tavaszának talán legfontosabb eredménye válogatott verseinek sajtó alá rendezése; a *Medvetánc* kötettervének összeállítása volt. A június végén magával vitt kézirat fél éven belül, még az év karácsonyán megjelent a Révai Kiadó gondozásában. Az ismert tényeken túl különösen érdekes az a talán nem eléggé ismert körülmény, hogy a vásárhelyi munkásokat, meg a költő „Műverőm”-beli barátait alighanem a *Medvetánc* első magyarországi olvasói közé számíthatjuk, hogy Takács Ferenc személyesen szervezte a kötet itteni terjesztését. Amint ugyancsak Takácsnéól tudjuk, a kötet megjelenésének híre Makai Ödönék által terjedt el a városban. (A Munkásotthon Szövetkezetet meg a Munkásbankot ugyanis Makai munkahelye, a Kereskedelmi Bank patronálta, s így ő is, de a bank másik igazgatója, Blancz Béla is jó kapcsolatban volt a helyi munkásvezetőkkel.) Takács azonnal üzent a költőnek, küldessen egy csomaggal a könyvből. A kollekció, negyven példány, csakhamar meg is érkezett. Néhány kötetet átadtak a „Műverőm”-be, az ottani barátoknak, Faragó Sándornak, Galyasi Miklósnak, Losonczy Endrének, Pákozdy Ferencnek, a megmaradt példányokat Takács maga ajánlotta, árusította az Otthonba járó szervezett dolgozóknak, a munkásdalárda tagjainak, vagy személyes ismeretség alapján ajánlotta, adta ajándékba olyan személyeknek, akikről tudta, hogy értő olvasói lesznek a könyvnek. Így jutott például a könyv az akkor már két éve itt élő Kohán Györgyhöz.

Takács Ferenc saját dedikált példánya egy őszinte barátság szép dokumentuma. A száz, kézzel számozott példány közül a nyolcvannyolcadik a következő ajánlást hordozza: „*Takács Ferencnek meleg barátsággal. 1934. dec. József Attila.*”

Korcsog Balázs

József Attila és az új magyar líra

Modern és posztmodern költői ars poeticák

*Végére persze én
se ígérhetek mást,
de addig abszolút
más lesz – úgy viszonylag,
mondom, persze –, meglásd.*

*„Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.”*

Mit is mondjak még? Félek, „több” lesz az – és „kevesebb”. Töredék. Csak töredék.

Egy ars poeticát hallottunk? A latin kifejezés költői művészetet, költői mesterséget jelent? Az irodalomtudomány költői hitvallásként használja? Az alkotó művészetéhez és íráshoz való viszonyát fejezi ki? Egy tipikusan modern költői ars poeticát hallottunk? A modernség alapja az egészelvűség? „Ami van, széthull darabokra?” vagy Adyval szólva: „Minden egész eltörött”? De csak az törhetett el, csak az hullhat szét darabokra, ami létezik vagy létezett? Az Egy, az Egész létezik vagy létezett? A modern kor univerzumban, abszolútumban, homogén világban gondolkodik? Objektíven foglal állást? Totális és monolitikus? Tehát összességében egészelvű? Másik legfőbb jellemzője az extraverzió, a kifelé fordulás? Hogy aktivizmus, aktivitás jellemzi, a provokáció, az agresszió határát súrolva? Hogy romantikus pátosz és optimizmus hatja át és lengi be? Hogy újat hozó, forradalmi, radikális, hogy „új világot építünk”? Hogy gyakran közéleti és politikus? Hogy a modern költő versével egy, s hogy a verse egy övele? Hogy létezik még, s hogy egységes a költői én, s hogy egy lírai én létezik? Hogy a költő formálja, uralja művét, anyagát, szövegét: a versét – s nem őt uralja az? Hogy „Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál” – megint csak Adyval szólva?

József Attila *Ars poeticáját* is ezek jellemzik? Hogy az öncélú, apolitikus, l'art pour l'art lírával szemben közéleti és társadalmi problémák foglalkoztatják? Hogy a teremtést, az alkotást, a létrehozást (ahogy Martin H. ízes németességgel tudta mondani?) – tehát a költészetet magát – elvetve a realizmus elvét, a tükrözéseméletet választja? Hogy nem teremt dolgokat s hoz létre világokat, csak tükröt tart elébük? Parafrázis? Költő a foglalkozásom? Tehát nem magával a költészettel foglalkozom? Mert az olyan lenne, mintha éjszaka a folyóban tükröződő csillagok felszállnának az égre valódinak? „A jó hasonlat fölpezsdíti az értelmet?” Tehát a költészet maga a teremtés, az alkotás, a létrehozás? De én mégsem azt választom?

Mikor hagyja már ezt abba? A kérdéseket? Mit képzelsz magáról? Milyen kérdések ezek?

Sokáig birkóztam itt, s a küzdelem vége nem valamiféle győzelem lett, csak kérdések hosszú felvonulása vagy felvonultatása.

És ezt magyarázatként mondom,
semmiképp sem mentségemül.
Arra nem szorulok.
Egészen máshol szorul a hurok.

Most délután van. P. M. Mint post meridiem. Mint délután. Vagy mint posztmodern. Vagy mint poszt modern.

A modernitás egészelvűségével ellentétben a posztmodern alapja a részelvűség. A modern Egész helyett a részek. Most pedig összefoglalom a posztmodern jellemzőit a főbb kulcsfogalmak köré rendezve. Az első ilyen a szegmentalitás, tehát a részelvűség, vagyis annak tételezése, hogy Egész nincs, nem is volt, csak részek léteznek. Ehhez szorosan kapcsolódik egyrészt a pluralizmus fogalma, a radikális pluralizmus koncepciója, másrészt a ..... fogalma mint harmadik legfontosabb jellemző. A posztmodern negyedik fő tulajdonsága az elsősorban ..... nevéhez fűződő ..... Ezek után még feltétlenül meg kell említenem a ..... -t, szólnom kell arról, hogy ....., és végezetül a ..... -ról kell beszélnem, melynek fő részei a ..... és a ....., és harmadikként pedig a ..... Az előbbi ..... miatt ..... össze a ..... lényegét, mert ..... és nem ..... hogy ..... vagy hogy ..... és így ....., valamint a ..... de nem a ..... mert arról a következő részben lesz szó.

*

ORBÁN OTTÓ és TANDORI DEZSŐ és PETRI GYÖRGY

– vázlat József Attila és az új magyar líra kapcsolatáról –

– vázlat –

– váz –

Az Oravecz kimaradt. „Meghajtom előtte lófőmet. Natürlích.”

ORBÁN OTTÓ: Ars politica

*Költő vagyok, mi érdekelne,
ha nem a költészet maga?
A névtelen megénekelve,
a szó husa, teste, íze, szaga.*

*Az élet anyaga. Ha biztos
nem is, otthon ebben lehetsz.
A többi politika, piszkos,
lehangoló, kisstílű hecc.*

*Az igazi és a valódi
mosléknak döntött kotyvalék.
Rabló eszmék lólába lóg ki
a zsákból, mellyel e fényes kor lelép,*

*mert viszi magával eladni a szajrét –
s reményével majd más hiteget,
hogy „az ifjúság megéri azt még...” –
utópiáit, a vakhiteket.*

*Csakhog lehet úgy is, hogy nincs „Újra kezdjük!”,
van úgy, hogy nincs mit kezdeni,
a csillagok nem állnak együtt,
s nincs esélyünk, csak vesztetni.*

*Most száz év csönd jön és sötétség?
Papírcsákó és máglyatűz?
És munkaeszközünk, a kétség
megőrül és ördögöt üz...?*

*A poklok a mennynek mattot adnak.
Az idő tapogat, mint a vak.
De nyelvünk hegyén megmaradtak
a mondatot alkotó szavak.*

*Én mondom, ez egy változó kor,
az ember hol nagy, hol parány.
Csillannánk meg csak, mint az óbor
egy új reneszánsz asztalán!*

Önjellemző utómondat:

Viszonyunk a poszt-premodernhez

Ha Tandori Wagner,
a végtelen óceán énekbeszéde és hullámlocsogása,
és Petrinél, mint Muszorgszkijnál,
táncolni, dalolni se szégyell a Halál,
én kétségkívül Brahms,
a céhhagyományok összeszorított fogú mestere vagyok,
megátalkodott klasszicista
(vagy ami még rosszabb, későromantikus futóbolond,
aki minden észérv ellenére kitarat amellett,
hogy az ember: a teljes egész!).

*

Most PETRI GYÖRGY(ról) beszél(ek).

*Megint megyünk. Vagyis állunk tovább.
A többszám ezúttal téged ölel (fal?) fel.
De Ki? Vagy mi? Egy szelíd tétovahovább?
Tűzvízözön azonnal és ezennel?*

*De ki az ... No, álljon meg a menet!
Hogy értsük a „téged”-et, „engem”-et?
Mintha egy rejtett birtokos eset
fejlene ki a többes számból, jöllehet*

*azt sem tudhatni, ki az alanya
a mondatnak. Aki szól? Akikről szól?
A nyelv hatalmasabb használóinál. És itt elenyé-*

*szik a fölény. A költészet: anómia.
Zsírkrétával vaktükörre krikszkrakszol
időtöltés végett az emberfia*

„Az ember végül homokos”
– – sorvégen rímkényszerben, de nem okvetlenül.
Én például buta
fejemmel nem biccentek. Ezeknek?
Igaz, nem is remélek, fejszesuhanás,
ebben eyezünk.

Ezüstös fejszemosoly játszik a nyárfa levelén.
Nem az enyém.

Nem Laci, én nem akartam, amire te
rámentél, a józsefattilai sínre.

Odakecmeregni sem.

Le kell szögezmem, hogy engem mint költőt csakis a költészet maga érdekel! Sem lángoszlop, sem vátesz (béljós), sem világitótorony nem vagyok. A versírás egyrészt magánpasszió, másrészt csak ehhez értek, ebből tudok úgy-ahogy megélni. A legkevésbé sem gondolom, hogy „engem sejdít a munkás teste, két merev mozdulat között”, azt meg pláne nem, hogy „rám gondol szántván a paraszt.” A költészetet nélkülözhetetlen luxusnak tartom. Soha nem fogadtam el a beszűkítő „költő vagyok” önmeghatározást. Sok minden egyéb is vagyok, többek között ember és polgár, zsidó, sváb, szerb, szlovák, apa, férj, adóalany, magánpolitikus, mesterszakács, vagyis nagyjából olyan vagyok, mint a többi ember. A költészet talán nem egyéb, mint a legalkalmasabb kommunikációs csatorna, amelyen át szóba tudok elegyedni embertársaimmal. És éppen ezért úgyszólván más sem érdekel, mint hogy mi „a költészet maga”. Ez munkaköri kötelességem. Ha meg tudnám válaszolni a kérdést, akkor letehetném a lantot, hiszen költőnek lenni nem egyéb, mint tudatosan fenntartani a problematikusság gyötrelmes állapotát.

Vagyok, mit érdekelne

Mikor nem írok verset: nem vagyok.
Illetve úgy, mint hullá körme és haja,
valami nő tovább, de nincsen valaki,

nincs centrum, én, nincs „szervező közép”.
A versen kívül nincsen életem:
a vers vagyok. Tehát elég ritkán vagyok,
s elég ritkás, fogyatkozott e létezés;
... költő volnék – hogyha lennék.
Átmenetileg a politika megoldásnak tetszett
(na, hogy tetszett, az túlzás, annak tűnt).
Aztán kitetszett, hogy csakis elméletileg érdekel:
az elméleti politizálás meg ... mit mondjak,
olyan, mint zokniban lábat áztatni. Hiába:
költő vagyok. (Ez nem kérdés, inkább diagnózis.)
És mi az, hogy „mit érdekelne”?
Hát mégis, mi a frászkarika érdekelne?
Persze van Mari, meg néhány tűzönvízenát barát,
de nekik is csak mint költő létezem,
illetve én csak illetéknéppen tudok létezni számukra.
Költőnek lenni: örökös rettegés.
Hátha ez az utolsó. Ez a jutalomjáték.
Nos, ilyenek a profi kínjai – ha költőnek
küldetett el e lélegző világra.

József Attila: A Dunánál

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szíveimből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.*

Petri György: A Dunánál

*Szép nagy folyam ez, több rokonomat belelőtték,
úsztak lótetemek, hullák '44-ben,
szovjet hadiszállítmányok később.
Jött azután Bős-Nagyymaros, így aztán
elúszott a Duna is.
Kedves Attila, Duna nincs már.
Hol vagyunk már attól,
hogy dinnyehéj: a szar úszik, durva ipari szenny.
A Te Dunád már nincs. Gyorsforgalmi út.
Nem lehet, nem érdemes már odamenni.*

Hagyjuk. Nem érdekes az egész.
(A részletei sem.)
Amit írtam:

körülírásai a semminek.
Azt hittem: van itt valami,
amiért... Mi is? Amiért mit is?
Mindegy. Azt hittem. Hülye voltam.

Próbáltam (azt hittem)
Mondani (mondok) valamit.
Hogy miről? Hát, tudjátok, erről a...

Nem tudjátok. O. K. Honnan is? Hiszen
én is csak azt hittem. De már nem hiszem.
Azazhogy tudom. Nem volt. Nincs.
Nem lesz légyen. Most már tudom. Már késő.
Félre ne értsetek. Nincsen szó semmiről.

Hamiscsőd, azaz a delphoi jós hamiscsődöt jelent, avagy minden krétai hazudik. Hallgatok. Mikor ezt mondom, hallgatok. Azt mondom, hogy hallgatok. Hallgatom, hogy hallgatok. Ígérem, fogadom, mondom. A szavak: tettek – engem. Wittgenstein, Wittgenstein, mért hagytál el engem?

Tehát hallgatok. Mindenesetre eléggé beszédesnek mondható a hallgatásom. S hogy mi van a hallgatásom mögött? Na, idefigyelj! Az én hallgatásom mögött – hát kérlek, ott hallgatás van. Ameddig a fül elhall. És különben is, maga a kérdés is naiv. Egy igazi hallgatás az nem olyan, ami mögött valami van. De jobban nemigen megy ezt megmagyarázni. S most még egy utolsó fejezetet kell el nem kezdenem. És ez a legnagyobb felelősség: el nem kezdeni. Ilyenkor még annyi támpont van...

Mindig és minden valami helyett volt.
Sohasem fogom tudni, mi helyett.
Nem evilág, nem pokol, nem a mennybolt,
nem erkölcs, csak szeszély; nem elv – csak ötletek.

*

*Vad szív voltam, mint egy veréb,
de szelídíthető,
én voltam ez-meg-az egyéb,
és TANDORI DEZSŐ.*

*vagy
Ez voltam: vad veréb-szív,
de szelídíthető,
és ez-meg-az egyéb is,
s még Tandori Dezső.*

*Die Stuttgarter Vaihinger Strassenbahn
damit hab' ich immer gefahr'n
letzten Sommer beim Onkel als Gast
da fand' ich am Ende 'ne Park fast.*

*und dort sich hinsetzen oder nur hingesessen
als ich schon drei Tage lang nichts gegessen
habe – oder aber kann man sagen
dann bin ich zurückgefahren.*

*Tor und Fade, drin Busche, Bäume, Grass
dann macht es mir immer wieder Spass*

*wie in Antonioni's Blow-Up
ein Engländer sagte mir dann go up-
stairs said he later to me
mein' Frage ist: to be or not to be.*

*Übrigens hab' ich dann darüber nachgedacht
ob Wittgenstein das wirklich ernst hat gesagt
Philosophie dürfte man eigentlich nur dichten
dazu muss man immer sein Gedicht nach-richten.*

*Lauter Sandkörnchen in den Aschen
hör' ich sie nahn und ferne haschen.
Die virtuellen Virtuosen,
o, endlich un(d)endliche Losen
Binnen der Wahren nimmer wahr,
bewähren sie sich immerdar.*

*Am Ende des Gedichtes dann
ist es doch grosses Schwe(i)n-ge'
Worüber man nicht sprechen kann,
darüber muss man schwei(n)gen.*

Tandori Dezső: Töredék Hamletnek.

T. D.: T. H.

Tandori Dezső: Egy talált tárgy megtisztítása.

T. D.: T. T.

Én Tandori Dezső vagyok. Te Tandori Dezső
vagy Ó Tandori Dezső. Mi Tandori Dezsők vagyunk. Ti
Tandori Dezsők vagytok. Ők – Tandori Dezsők.

„s mint talált tárgyat visszaadja”

1. Törlendő segédegyenesek

Hogy egyáltalán szólhassunk hosszúra nyúlt írásáról, hogy ezt az egészet egyáltalán elképzelhessük, szólnunk kell arról, hogy mondandóját József Attila *Ars poeticájának* első versszakával kezdte. Utána hosszasan csak kérdő mondatokat mondott. Majd több-

szőr egymás után belekezdett, nekirugaszkodott József Attila és az új magyar líra kapcsolatának. Ő most bizonyára nem állná meg, hogy előbb az *Újholdat* külön ki ne emelje. Ezek után magáról a posztmodernről beszélt, majd elsőként Orbán Ottó(ról), utána pedig Petri György(ról) beszélt. Az ő emlegetésükkor (neki) bizonyára eszébe jutna az az eset, mikor a tévének nyilatkozott. Itt kétségkívül kellemes kitérőt jelenthetne annak megállapítása, hogy előadása közben többször tartott szünetet, és hogy írása oldalait megszámoztta. Mindezzel bizonyára azt akartuk mondani, hogy sokat – nagyon sokat beszélt. Írásának e rövid vázlatát el kellett készítenünk és türelmesen át kellett gondolnunk, hogy hosszúra nyúlt mondandójáról valamelyest is tárgyyszerűen szólhassunk.

2. Tartózkodási gyakorlatok

- I. az előadás elkezdése: idézet
- II. kérdő mondatok
- III. folytatja a mondandóját
- IV. a posztmodernről szól általánosságban
- V. József Attila és az új magyar líra kapcsolata
- VI. Orbán Ottó(ról) beszél
- VII. Petri György(ról) szól
- VIII. és egyéb kimaradt pontok.

3. A megtisztogatás

Ha lesz ideje, ha később visszagondolhat – ezzel kezdi. Kezdjük inkább így: írásában József Attila *Ars poeticájától* haladt új magyar lírai ars poeticák felé. Rövidebb áttekintés helyett több kitérőt tett és mellékutakon járt, így amikor azt felolvasta, ő döbbenet hallgatta. És végül ezeket írta, és ő hallgatta, amíg ő felolvasta.

A végére persze én se ígérhettem mást. Itt vagyunk a határon. Meglásd.
Nem. Túl. Jó. Innen:
Nem.
Végző:
„Mi is legyen?”
Ami eldől,
nem áll.
Nem.

(Az MTA Irodalomtudományi Intézet Illyés Gyula Archívumában 2004. április 23–24-én megrendezett Fialal életek indulója című József Attila-konferencián elhangzott előadás szerkesztett szövege.)

József Attila-összeállításunkat Lengyel András szerkesztette.

Összeállításunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma pályázati támogatásával jelenik meg.

Tandori Dezső

Az én Gergely-naptáram

Évek. A konzisztencia éve, 2005

1.

Ha másutt „gödelező gyakorlatokról” szóltunk, tettük ezt semmiképp sem Gödel anorexia-féléje, netán meghibbanása okán, s azért sem, mert a 20. sz. sokak szerint alapvető matematikusa (ahogy Cantor így a 19. sz.-é lett volna!) második nemteljességi tételével oly igen matematikailag került volna közel értésünkhöz-szívünkhöz; bocsánat, szívünkhöz már nagyon is. De lássuk.

Azt mondja ez a bizonyos tétel, hogy ha egy rendszer konzisztens, ezt a konzisztenciáját nem bizonyíthatja, mert ha bizonyíthatja, ezzel már nem konzisztens. Ezt még a rövid ismertetésekből sem tudom levezetni magamnak, de hát ez matematika, maradok ennyiben. Viszont igen sugallatosan tetszik a dolog, s így jön – így jött –, hogy most itt tartok: Ha érdemben konzisztens vagy (mint szellemi létező, mint író, mint ember stb.), s ezt úgy értem, ha belül hiánytalan összefüggést alkotsz, érdemben hibátlant (apró anomáliáktól eltekintve? vagy sem?), ezt nem értetheted meg a világgal. Mert ha világnak szóló (megértető) eszközeid volnának, már benned lenne ekképp a világ, s a világ nem konzisztens, a világ tökéletlen, tehát magad sem lennél konzisztens, hibátlan stb. Ergo marad, hogy ha konzisztens vagy, azt, amiben az vagy (amivel), a világgal nem értetheted meg. Ez erősen különbözik a pszichológiai kibeszélhetetlen Én-től, mondanom sem kell.

De így igen bizarr változatok adódnak. Állíthatja egy rendszer, valaki, hogy őt a világ nem érti, miközben ő maga nem konzisztens, ennek ellenére sem az. Felpanaszolhatja már, hogy őt tévesen értik (félreértik). Kialakulhat eleve a „megértenek-e engem vagy sem” szempontja, méghozzá mint alapvető szempont. Így nem marad konzisztenciacentrikus a dolog, hanem már következményközpontú lesz: akár feledésbe is merülhet, hogy konzisztenciáról volt szó induláskor, s csak a sikertörténet-kudarcelszervenedés kérdései maradnak. Ki-ki azt mond, amit akar. Ki-ki (mint világ) azt utasít el, amit óhajt.

Konzisztenciám része: a „forró, csöndes, magányos” délutánok sora (minél többje, ó!) – s ilyenkor főleg tesztek-veszek, rakodok, könyveket, szekrényemben az aktuális ruhadarabokat (az épp használt 8–10 alsónadrágot, 6–7 trikót, 2–3 pizsamadrágot, zsebkendőim tömegét, öveket, sálakat, boxersortokat (Totyi ve-

---

(A cím értelmét lásd korábban)

rébkém is, akár többi madarunk, ezekben a fehér rövidnadrágokban szokta meg figurámat). Mióta anorexiát el nem érve ugyan, alaposan visszafogytam kedveltebb súlyom „felé”, még szabadabb szívvel rakodok így. De könyvekkel is bíbelődöm. (Olvasok is, urambocsá. „Te olvasol? Ritka eset”, hallottam fordító kolégámtól a minap.) Ellenben főleg nézegetem a könyveimet.

Most az íróéletrajzok rororo-sorozatának (német kiadványok) szemlézése zajlott épp. S így gondoltam, csupa kedvelt szerzőm életrajzi kötetének gerincét, kötetek gerinc-sorát nézve: az irodalom is szatócosság. Nem a piaci szempontból csupán. Eleve a szellem mint érték, már szatócosság, piac (legföljebb a szellem piaca, nem az újkapitalista magyar, a bonyolultabb egyensúlyú német, angol etc.).

Ami már érték, megette a fene. Nem igazi.

Nem azt mondom ezzel, hogy külön-külön Doderert, Poe-t, Rilkét, Kleet, Rimbaud-t, Woolfoot, Hemingwayt (ah, Fitzgerald nincs a sorozatban, nincs Waugh, Greene, Green, Mauriac, Bernanos), de van Stevenson, Chandler stb. Van vagy huszonöt ilyen könyvem. Lelkes összevásárlások eredményei. Wilde, Beckett atc. Mennyit olvastam őket, mily haszonnal, akár bécsi magányban, akár még egyetemista koromban itthon. S most egyszerre a Salinger Teddyjének „a-tudás-mit-sem-ér” szofizmusa, relativizmusa, abszolutizmusa, a zenóni geometria-matek irodalomba-művészetre való átmásolósdija ér utol (pontosan fogalmazok, ugye? anorex józansággal az ivás, az emberi érintkezés, az utazás stb. dolgaiban, s főleg napi étrend-kiegészítőimre költvén, ezek szedését is rendrakásként gyakorolván, mellesleg ital mellett is tömérdeket s nagy minőséggel dolgoztam, Virginia Woolf regényei, Poe, Wilde, Parzival, ifjúsági munkák angolból, németből, abszurdok és fantáziás könyvek, de a fogyás, minimalizálódás mindennél fontosabb s többet is ér – ha Totyi madárkám életét, a házi kártyabajnokság két ligáját, az itthoniak egészségét leszámítom – bárminél).

Igen, gyanúba foghatom magamat, hogy ez a zenóni „nincs meg a legkisebb indulási egység, az első racionális töredék, tört” áraszt el lehetetlenség-hatásával, s így (ennyit azért legalább elmondhatok) tagadás, értékkifogásolás, relativizálás *nélkül* érzékelem (Faust? nem!) teljes hiábavalóságnak a szellem dolga, bármi ilyen elérhetőséget, állítólagos eredményt. Jó, jó, de sikertörténet a kudarc is, nincs lehetőség, hogy a már megtagadott értékű materiális világból valami szellemibe léphessünk, más konstrukciókba; azokon is a titkos vízjel terjengetése „rág”, semmisek, mert legátszellemültebb, elvont és filozofikus, művészeti valójukban is... nem cél-, hanem oktermékek... meg fordítva. Harmadik: NO.

2.

A viccet bliccnek tekintem, elbliccelésnek, lenézem a viccet – ahogy általában gőgös is lettem nagy titkon, de hát konzisztenciareményem az oka. Mit mondok bármit? Magamat is megvetem érte, hogy egyáltalán írok. A világnak? Épp konzisztenciámat nem értethetem meg, ha igazi. Valami másodlagosat akkor? De még a „mit szedsz annyi...” – „miért nem utazol legalább Bécs...” – „miért ez a...” mondásokat se bírom jól elviselni. Meg a piaci „ne számítson többre, sajnos, 2005-ben sem” – miközben munkatársaim kórusa harsog: „új év, több honorárium!” Aztán van, ahol így van, van, ahol marad minden a régi. Mondom, a

világ nem a konzisztencia világa. S a gyakorlati élet konzisztenciáját – mi kéne ahhoz, mennyi? de egy alkat kéne, ami nem az én alkatom – nem engedhetem meg magamnak. Így gyakorlati életem állandóan inkonzisztens, s nekem hasadtság nélkül kell viselnem-élnem azt a minimum kettősséget, hogy „valami” meg, a szellemi állag, az egzisztenciaállag (anorexisztencializmus, erről sokat írtam is már) konzisztens.

Ergo, mert a viccről ez a rossz véleményem van, nem is mondom:

Szövődnek pedig mind e gondolatok 2005-nek első januári napján! Jól kezdődik.

Hanem én nem gondolatokról beszéltem itt. Hanem érzületről. S az érzület, ha konzisztens, ha nem, egy másik olyan valami, amit racionálisan megérteni nem is lehet. Aha, az említett csalási lehetőség. Nem lehet úgyse megértetni? Hát se konzisztenciánkat, se érzületünket ne akarjuk megértetni. Az érzületet hagyom, más ügy. De a konzisztenciának elemi összetevője, hogy mások (a világ) részéről megértésre vágnak. Csakhogy ez épp konzisztencialényege okán lehetetlen. Ergo, mégse konzisztens a konzisztencia? A világ iránti vágya elintézhető-e azzal a „kis anomália fok”-kal, melyet megengedtem. Jó, nem engedem meg! Akkor a konzisztencia, ha tényleges világvágy él benne, maradhat konzisztencia, de a legfurább dolgok egyike, az elkárhozott dolgok elkárhozottja – a világon!

3.

Ezt, mert nem vicc, kénytelenek vagyunk ennyiben hagyni, s megígérni, amit másutt írtunk, itt nem faragjuk, ellenben igyekszünk eleget tenni egy nemes igyekezetnek: ismertetni a legutóbbi ilyen írások óta összegyűlt jegyzeteinket, hogy utána tiszta lappal vág hassunk továbbiakba – vagy tartsunk szünetet (amit mi magunk kívánunk alkalmasint a leginkább, s ha érzületünk is ezt óhajtana...?)

Innen: jegyzetek.

4.

A körülvevő (zenének nevezett) zajvilág, a gajdesz. Kérdezem feleségemet: vajon ennek a fekete-gajdesznek, a sok-sok lemeznek, klipnek alapos létjogosultsága van-e? Biztos, de mi igazolja, mi adja? Kell mégis, a néger életre, bocsánat, ez csak nyelvi eszköz, a fekete léleknek az, hogy mintha minálunk a fonóban a kántáló asszonyok ilyen esetlegességeit fölvennék, aztán világszerte terjesztésre kerülnének? Magam talán éppily esetlegességként kívánom a magányos, rakodós, jól bedurrantott cserépkályha melletti magányt, ez az én „néger életem”, s nem kívánom publikációját, mert konzisztens, nem esetleges.

És ezért irigykedem is, egyfelől, a környezetzajokra (ők sikeresek!), ezért vemtem meg s utálok „őket”; és a „mi” írónk ezért piactörténetek csupán (nekem ma), mert kilépnek az abszolútumból, ami a jeltelenség. De ha megnézzük, nekem is kell valami háttér (hátt teremnek lennie már eleve, hogy manapság itt irodalommal foglalkozni bír hassak!), amelynek előterében itt ez a lakás, ez a kályha, ez a csend (már Totyi is alszik, feleségem és kutyánk nincs velem akkor azonos térben), és ez maga az öröklét.

Hiába, hogy rettenetes derék- és hasfalrándulásom pokolkínokkal gyötör. Egyrészt mazochizmussal (de jó, hogy fáj! hajtogatom), másrészt reménnyel (talán nincs maradandó sérülés, talán múlik, talán a gépelés – az ilyen bajok halála! – sem árt neki), ki lehet bírni.

A konzisztencia furcsa belső ellentmondása: amit írok, csakis konzisztenciámból, legigazabb lényemből, lényegem folytán stb. írom, írhatom. De akkor a világ nem tudja „befogadni”, igaz? Ráadásul kockáztatom, hogy éjszakára alvás-képtelenségig fájni fog egy sor mindenem. Ennyire bízom... az észben? Az Ibuprofenben stb.? Mindenesetre írok, írom ezt.

5.

Azt ne higgyük, hogy a lényegét – na ja – nem mondtam el már eddig is, sokszorosan is. De, elmondtam. Jöjjenek a jegyzetek, el akarom hajigálni papírjaikat. Jó lenne nem sokat szépítgetni. Írni, mintha gondos kezek már halálom után dolgoznák fel a matériát, s ugyan mi mást tehetnének: másolnának. Ami engem illet, most azonban hamar: szedek étrend-kiegészítőt meg bélmegmozgatót. Ülő foglalkozásom, meg hogy nem is tornászom (majd ha a hasfal rendben lesz!), a fogyást nem éppen segíti (megérthetetlen! ismét feketelelki gajdesz szól Totyitól, ő hallgatja, csukott ajtó mögött másik szobánkban, ezt a rádióadást, kiabál rá, uralkodik felette... ám ezt másutt elmondtam már). A jegyzeteket ide! Vagy nem fogok jegyzetelni. Önellentmondás is!

(Nem teszek idézőjelbe globálisan semmit, csak ami jegyzeteimen belül eleve idézőjeles.)

(Kint jégszokrényrámolás folyik, jégtelenítés, házi újév napi élet, na.)

(Totyitól a gajdesz.)

(A magam részéről: a konzisztencia révén érzett reménytelenség. De a fene enné meg, tessék írnom, azért még!)

6.

A konzisztencia kollidál is. A jégszokrény-takarítással, a feketelelki minden napokkal (mert ezekben az esetlegességet még közbegajdolásokkal tarkított zeneszámokban, rájövök, a fekete élet mindennapjai zajlanak, idegen élet jön be a lakásomba; a lejégtelenítéssel, bár hát hogy épp most... jó, én meg épp most írok... mégis a magunk élete zajlik, nem vitás) ütközik a konzisztencia, a belső állag, mely leginkább enyém, s állítólag hibátlan, összefüggő, idegen anyagot nem tartalmaz magában s nem tűr. De hogy a felszíne is ilyen „érzékeny”? Nem esőlepergető stb.

Az úgynevezett zenék baja, hogy esetlegesek, életsorjáztatók, futószalagosak. A megcsinált műanyag zenék baja meg az, hogy megcsinált műanyag zenék, olcsó hatásokat ismételtetnek drága technikai eszközökkel, nagy külső felkészültséggel a léggömbhámozódást adják.

Jegyzetek: Nem csak a léleek nagyságának evidenciái kimondhatatlanok (Gödel). Pardon, mondom most, mert még éle. De például ilyen a „Bécs-Budapest, Budapest-Bécs” nekem lehetetlen. Felkelni rendhagyó időpontban, igyekvés és vágy látszatába kerülni, fülkében idegen betülőkötől rettegni, mikor itt

„Pesten” a legteljesebb magányt próbálom élni, nem találkozom stb., akkor ott egy X v. Y dumáljon velem, X és Y dumálását hallgassam? Egy idegen térben üljek, mely nem a szobám, a lakásom stb.? Derekas érvek. Csak megmagyarázhatatlanok. Nem érzületjellegük okán. Hanem mert konzisztens érzületek ezek, nagyobb rendszer részei, hibátlanságból szakítódnak ki, ha magyaráznám őket. Mondjam el, hogy Zenón alapján a pont, a kiindulópont sem hozható létre? Köz-helyek jönnek: amíg volt lendületed, késztetésed, utaztál. Ez „igaz”. De a konzisztencia nem igazság kérdése.

Most megfájdul amúgy is égő hasi régióm. Leállok.

7.

De ez a jegyzetek-dolgozatba-fogása is lejégtelenítés! Kinyírni a jegyzeteket! Rajzoltam ilyet

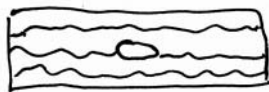

Ez a köz: tkp. nincs. Ld. Zenón. Nem határozható meg, mekkora. Vagy csak esetlegesen. Mi fér ebbe a mégis létező „köz”-be? Pontok, vonalak és közök etc. vannak a világban, igenis vannak. De csak erőhatalmilag. Önmaguk létszerű erőhatalma folytán. Azért vannak, mert adva vannak. De nem vonakodhatunk beismerni: megfejtésük nincs. Nem érvényes rájuk semmilyen számszerűség. Ők nem – konzisztenciák? Ez nagy szofizmus, csúsztatás. Talán. Talán igaz.

Hérakleitosz jele nálam ez volt:

De most ez mi? A szintező!

Csak itt a buborék a Hérakleitosz. Vagy esetleg egy „fölköttes Héri”?

Vagy Héri konzisztenciafogyatéka a szintezőbuborék? Ha Hérakleitosz (a semmi kétszer nem ugyanaz) konzisztens (nem azonos a „konzekvens”-sel! csak majdnem), nem jöhet szóba szintezés sem. Ha szintezés nem, akkor más ilyen mechanikai művelet miért jöhetne létre Héri-alapon?

Tehát Hérakleitosz önmaga konzisztenciájába fordul (száműződik) vissza. Szintezés, statika, építés stb. mind-mind csak önkényuralmi tényező, önhatalmi. Van, mert van. Nem érvényes rá a hérakleitoszi tétel stb., de Doderer se, Poe se etc. Akkor világos, hogy ezek a szellemiségek, önértékek – valóban szellemi térbe záródnak vissza, ott piacnál rosszabban maguk árucikkei, sikertörténetei. Ők is önhatalmúlag léteznek. Ki hitte, hogy Rimbaud, Musil stb. atomizálódott önhatalmi erőszak-tényező lesz? Magam azonban más (rendszereszerű) rendszerben, semmiféle rendszerben nem bírom látni őket. Kafka, Virginia etc. és az utca vonalvezetése, a káposzta és ára, a büfé, a János bácsi vagy a Schorshci: erőszak-hatalmi létezésformák. Nem jöhettek létre semmiféle elv, törvényszerűség alapján. A paraszt durván vetett (vagy finoman), a faterjuk megdugta a muterjüket (nem részletezem). De mivel a pont sem létezhetik, nem az, hogy két pont közt bármi, káposzta, Hansi, hányás, áldáshozó tárgy sincs a butikban (s az sincs).

Fehérek gajdolnak most odaátról. A gajdesz: mintha ezek a kis perszónák, ifjabb vagy vénebb jakhecek is rájöttek volna, hogy a világnak semmi köze a konzisztenciához, tehát – újabb visszaélés – a világ meg se próbál konzisztens lenni. Gajdol, ha van rá piaca.

Miért kellene bármit bonyolultabban? Fogják a pénzüket – és folytatják. Én meg?

A pofavágáshoz még nagyobb pofa kell, mint a pofázáshoz. Némán a szabadság nagyobb, ezért!

Anerox TD, önfogyógyász!

Emberanorexia – antikannibalizmus, persze.

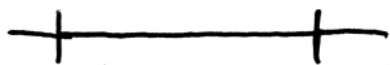
Az evidencia oké a dologmélyeken, de kellene csend kell. A többi esetleges és elenyésző. A csend elűzésével akar örökélet hazudni magának a legprimitívebb emberiség is.

Van-e az is, hogy már csak a magam dolgát bírom el, s mert azt se, ez még erkölcsi erővel is felruház, hogy másokét végképp ne?

(Akadnak egészen szimpla, érületi feljegyzések is.)

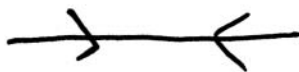
Nem tudok az életemről se semmit, tehát másokról végképp nem lehet másféle regényt írni, mint hogy tudni sem tudok semmit, mégis konzisztensen történnek a dolgok. Ez a „nem tudok az életemről semmit” a még további konzisztencia feltételezése, érületi.

Ez

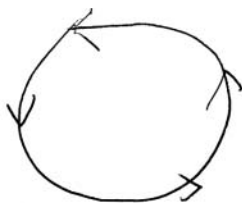

(Még mindig maximum ehhez,
a mozgásban-feltételezethez
képest!)

Ez is:

Tehát végképp mi? Így nem tudok az életemről etc.

Hiába zár kört, az anyag nem tiszta (hanyagul rajzoltam, de nem krumpliként is u. a.). Csak a kezelési mód lehet az. Csak a „regény” konzisztens. Ennyiben *nem* tükrözi utunkat.

Konzisztenciám: nem utam. Forró, csendes, magányos délutánom. Pont, melyet elhiszek, illetve szelíd erőszakkal létezhet. Hagyom.

Ugye, kifejtettem: nem bizonyíthatom konzisztenciámat a világnak, mert a világ csak világi eszközöket/ből ért. S akkor konzisztenciámnak vége. Mire jó ez a te konzisztenciád? – kérdi aktualizálón a mindennapokban élő, mégis így-úgy szellemi barátom. (A „mégis így-úgy szellemi” ember ma az, aki legalább kételemek, tagadások erejéig foglalkozik evidenciáinkkal!)

A többiek? A többiek. Az abszolút-csak-világ ők.

8.

Persze, hogy nem akarok konzisztensen együttlenni senkivel. (Nincs is olyan?) Ha feldolgozott papírjaimat is ki akarom dobni a szemébe, ne legyenek velük együtt percig se tovább. Csak kint eleve rakodás folyik... stb.

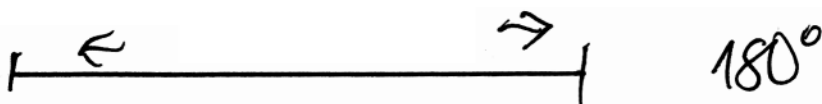
Mennyi jegyzet jön még? Milyen henye dolgok! Szinte semmi nem témám, sajnos, amiről irodalmi emberekkel is beszélgethetnék. (Nem egészen igaz, írom most.) De: az alsónadrág-rakodást nem mesélhetem folyton. Félreértenék. Nekem nem „egy ember” ér annyit, mint az ilyen rakodás. Kapcsolatom, sajnos, az nem ér többet. Ahogy én – vegyük a legrosszabbul – kapcsolatra képes vagyok. De így nem vagyok képes inni se, semmit a magam kedvére tenni se.

Hogyan mondhatnám el, Totyi életét hányszor mentettem meg? „Mikrovilág”, hallom a kiáltást.

Már egy beszélgetés erejéig sem tudok alapfogalmaimból kizökkenni. Pl. az ajtó-nem-nyitás, nincs-telefon stb. Bánat, csüggedés fog el minden érintkezés után. Hiába, hogy jó volt a beszélgetés, szükséges volt. Megvertnek érzem magam utána. Magamat hibáztatom kétszeresen is így. (Logikus.)

Az út valamely pontig: végképp nem magyarázható. Nekem pedig mentegőtőzésem is ez lenne. Hogy „mégis”, akkor!

Az „egyenes ember”

önmaga számára a legnagyobb borzalom. És megfoghatatlan a 180°-os különbség. Mert honnan számítva?

9.

Ez egész jó lesz, emlékszem:

ha állapotaink intenzívek voltak, ma átélhetetlenek. Ergi ha A, B, C intenzív volt, igazi, B-ből A, c-ből B és A nem élhető át már ilyennek. Becsületszóra hiszünk csak magunknak is. De így mintha én magam nem is lennék konzisztens.

Ha mással beszélsz, eleve érzed (így), hogy le van maradva maga az érdemi lehetőség! Hiszen ha intenzív „A” vagy, s a beszélgetési helyzet „B”, hiába intenzív és jó ez a „B”, üres marad, mert az „A”-ról te jobbat tudsz, mint amit ehhez a „B” helyzethez felidézhetsz belőle. Eleve meg vagy verve. Nem érdeked az érintkezés, a beszélgetés!!!

Tkp. miért is csinállok mindent, bármit? Ha Totyi halálával ekkora a fenyegetés, hogy az nekem is „végem”? (Lerajzolható!)

Borzalmas boldogság nem inni. Hát nem érintkezni? Olyan nincs. Az a boldogság nem adatik meg.

Élj, Totyi, élj! S különben csend és magány.

Ez se volt rossz:

Költözsem el innen? E városból? A Földről? Csak mert nem érintkezem? (Tegyük fel, sikerülne ez utóbbi.) De ha már nem költözhetem el, legalább ne kelljen érintkezniem! (Szép ördöglakat.)

Valamint: Bécsbe legalább külön el kell(ene) mennem, hogy ott ne (se) érintkezzem senkivel. Elég ennyi: épp csak nem utazom oda, s a reláció sincs. A kérdés sincs. Kérdés mindig akkor van Béccsel, banánültetvényel, óceánméréssel, lukurpugondárral, prackóval kapcsolatban, ha Bécs, banánültetvény, óceánmérés, lukurpugondár, prackó „előjön”!

Saját ügyvezetőm is vagyok. Csak azt nem tudom, kié! (Régimódi, de nem a legrosszabb.)

A fausti? Bár maradhatna így! Forró magányos délutánok, rámolások, pár medvefej megsimogatása, elkészítés éjszakára Totyitól!

Csak ez lenne.

Furcsa az évek száma! Ha a tűzoltóautó alá kerültem volna, máris nem éltem annyit, mint állítólag korán halt anyám.

Késő már a média, a szereplés. Vagy örökké kéne a vízcsapból folyni, de akkor – víznek lenni. Íróként minden túl sok, mert már kevés.

Furcsák a régi évszámok, könyvekben. Ó, az akkor volt, abban a Londonban? Mikor itt és itt laktam? Akkor telefonáltak utánam Pestről, kéne venni egy könyvet, lehetne fordítani? S már szállodaszobámban, mert 1997 teléig írógépem mindig velem volt Londonban, neki is láttam.

Ó, volt, hogy „Londoni Tandori”-t (na ja!) forgattunk, loviztam és 200 fontot nyertem a végén (600-ra felvihettem volna egy húzásra, de gyáva voltam, altiszt!), magyar népmeséket fordítottam a Grimmnek németre, ráadásul Londont jártam, anyagot gyűjtöttem írásokhoz, megvoltam. Nem ittam eleinte. De később igen. Vásároltam More cigarettát. Tegnapi itt Budán is, a volt Ver-

peléti úton. Megnyílik újra Karinthyék Hadik-kávéháza. Én még vettem ott nemrég egy pár cipőt, cipőbolt volt. Járhattok mívészcaféba! Ezt mondom kávéházas barátomnak, nem nagyon találkozgatunk. Én a cipőmben fogok egyszer elmenni az új Hadik előtt. De a borozóba se megyek be mellette, nem engedek fogadalmamból. Egy pohárral nem lehet inni. Mint az alkoholisták, így vagyok ezzel. Nem alkoholista voltam. Világsehogyista. Még rosszabb. Kellett a cselekvés,

a társaság,
a lendület.

Most az utcán csak vonszolódom. Ha táskám nehéz, hasam fáj, olyan vagyok a vánszorgással, mint egy részeg, kellemetlen jelenség. Két pohár után már délcegen járnék. De nem. Nem az utca az élet.

Ne szóljon, ne érjen hozzám senki NO. Ne beszéljünk meg fix időt! (Hú, erős hangulatban lehettem.)

Hol a határ, hogy minden „mások”, másság elfogadását meguntam? Túl sokat alkalmazkodtam mint fordító is! (Logikus.) Másmilyen emberek közt éltem. Szabadságomhoz ragaszkodnék.

Fontoskodásokhoz vezetne az orvoshoz menés e bajommal – bordarepedésre, rándulásra –, legföljebb sok vizsgálat után mondanák a SEMMI-t. Ld. fix idő. Nem! Orvosanorex is vagyok. Érdekes, kaja a legkevésbé ilyen. Eszegetek azért.

Sors, mi a sors? Minap a sorsról kellett írnom. Nem evidencia. A konzisztencia sem evidencia. Mert ha az (a világnak lehet csak az), már vagy nem az, vagy másodlagos evidencia csak. Elsődleges evidencia akkor, ha kifejezni sem akarom. De akkor a konzisztencia fölös megduplázása. Evidencia csak másodlagos van. („Már mondtad!”)

Harcok, háborúk. Mondható-e, egyetlen kínhalál sem érte meg a nemes célokat? Jó, de mások kínhalála, vigyázat!

„Te egy olyan helyes ember vagy. Külön kedves is vagy hozzám. Csak miért nem tudsz rólam semmit? Kihez vagy ilyen, kivel? Itt a baj.”

Kettőnknek nincs, nem lehet konzisztenciája. Szeretőknak se, 40 éves ismerősöknek, házasoknak se. Közös dolgaik vannak, érdekeik, szeretet lehet, konzisztencia nincs. A konzisztencia a végső magány. (Nagyot mondtam.)

Felette vagyok az otléti kötelmeknek? Nem. Eleve nem vagyok semmi „felett”, mert hibáztam, ha otlét van, eleve. Nekem, otlétem.

Ha hírek (világ, pályatársak) egyáltalán fennforognak, nem vagyok konzisztens. Ha pedig az maradok, de valaki belém zavar ezekkel, nagyon nem szép tőle. A világ mégis ezt teszi.

Már nem akartam úgy, mint „az atyák”. De a „számítógépes világot” se. Rohanvást távolodunk, a világ meg én. Nincs „Te meg a világ”.

A hashúzódás éji fájásai: néha mint egy fatönk, ébrednek fel. Akkora, alaktalan fájás. Rohadjak meg, mondom, mert már a mazochizmus sem segít. Vessz meg, te rohadék, mondom magamnak.

Nem a másik ember megléte a baj. A másik ember még jó is, jobb nálam. Rettenetes tautológia azonban, hogy külön is meg kell élnem őt, ha nem Semmiért. Egészen van. S nekem ez nem is kellhet. Hát a Másik utolsó lehetőségét is elve-

tem, amit Szabó Lőrinc (talán) még megtartott. Bármiért Sehogy! Hahaha. Ez vagyok én.

10.

Otthonosság érzése: bár maradnak még jegyzetek feldolgozatlanul, közeledem a „forrásom = 16 flekk”-hez. S ez nekem fontos, ez otthonos. „Véleményeim” – ah, már beszélgetés lesz belőlük. – Nem túl érdekes, nem túl különös, ne is legyen az, amit írok. Jó. De fényét az érdektelenség is elveszi. Ha nem is olvassák el. Repülőgépről ne lássam légi képeket, ne repüljek. Itthon unom ugyan a várost, de itt dolgozom, itt a Totyi verébkém, itt a kártyabajnokság, itt rakodom csendes, forró, magányos délutánokon. Ez konzisztens, a szó gyarló értelmezésében. – Múzenék szólnak. Én láttam 1988-ban az elszánt, sértett kisliba Kylie Minogue-ot. Tudtam, ez a perszónácska nem fogja hagyni magát. Jól megöregedett, de műanyag külleme és teljes önazonossága van. Hiába, hogy Nick Cave-vel lépett fel. Szegény Nick Cave, akkor. Vagy tették egyszer-kétszer, jól? Nekem senki nem kell!!! A szeretés sem konzisztencia a Másik miatt!

A nagyobb földi összefüggés jó csak, ha kicsi is. Nem a légi kép. Londonról, Párizsról, Köln kapcsán, Bécs által számos képem van. S még vagy 60–70 város, több. De csak egyszer voltam Afrikában, és semmi más kontinensen soha. Vices, hogy angol könyveket főleg Ausztráliából kapok! Namíbia lenne bizarrabb, például. – Itt vannak medvéim is, de mennyire! Több százan. Dömiék. Velük is foglalkozom. Kilós boltban találtam egy igazi ausztrál koalát, amilyen a Bill stb., akiket Sydney mellől küldtek, anno. – Ahhoz, hogy ne (menjek el itthonról, senki se kell itthon. Ahhoz, hogy ne) találkozzam senkivel, senki nem kell. A város azért – hogy unjam: kell. – Beugrik: „A legkisebb távolság egy pont KÖZT.” Egy épp annyi, hogy „között” van. De így nem hozható létre a pont sem. Ergo? A mondást ez teszi abszurdá. Na ugye. A szereplés ellentéte az abszolút senki se. Ez a konzisztencia!

Ferdinandy György

Gyagya

Akkoriban papi iskolába jártam. Minden reggel körbevilamosztam a várost, mert az Erzsébet-híd még belelógott a Dunába, és a belvárosba bejutni csak nagy kerülővel, a Margitsziget felől vagy a Szabadság-hídon át lehetett.

Az, hogy bejártam, nagy szó: tizenhétéves koromban már csak ímmel-ámmal kerülgettem a gimnáziumot. Télen nemegyszer hazazavartak, mert forralt bort ittam, és a padra borulva aludtam. Éjjel azokban az időkben havat hánytak a szegény sorsú diákok, és én hóhányó maradtam tavasszal is.

Az igazság az, hogy harapásnyi friss levegő volt a hólapátolás az alvó város felett, a papi iskola léghőre pedig ugyancsak nyomott és áporodott.

Volt egy másik nagy nyitásem is: a Keltex, a Budafoki úti röplabdacsapat. A piaristáknak nem volt sporttelepük, aki akart, valamelyik munkásegyesületbe is beiratkozhatott.

Az ifikkel játszottam, de nem is ez volt itt a lényeg. A textilesek pályáján leráztam magamról a belváros szigorát, ipari tanulók voltak a társaim, jól éreztem magam.

Meg azután, akármilyen hihetetlen, a magyar irodalom is képviseltette magát ott a Lágymányoson. A nagyok edzője Lóci volt, a költő fia, akiből óriás lett úgy, ahogy megjósolta az apja, és játszott egy másik fiú is a csapatban, aki később Marsall László néven jelent meg a könyvesboltok kirakataiban.

Az ifik között pedig Dávid, Bélavári meg Gyarmati Jóska, a barátom, és hát jómagam.

Jóska a József Attila Gimnáziumba járt, és a Gellérthegyen lakott. Cingár, göndör hajú gyerek volt, jól támadott és jól védekezett, de a menők közé sosem tartozott. Hogy miért pontosan ő lett a barátom, máig se tudom. Talán, mert én se voltam sztár, és nélkülünk mégsem állt össze a csapat.

Volt valami apró beszédhibája. Hogy hebegett volna, azt nem mondanám, de valahogyan mégis pöszén, szaggatottan ejtette a szavakat. Ezt persze gyorsan megszokta, észre se vette volna az ember, ha nem innen ered a beceneve, ez a kedveskedő, de mégiscsak kegyetlen Gyagya.

Minden meccs után járt valami aprópénz nekünk, és egy hetijegy a villamoson. Beültünk a Ketterbe, amit akkor már Borostyánnak hívtak, és aminek mára

nyoma se maradt. A vendéglő udvarában edzőnk kiosztotta a kalóriapénzt, és csapolt sört ivott a csapat.

*

Harmadikos voltam, amikor megunták dicstelen szereplésemet a papok. Igaz, hogy más is közrejátszott ebben, nem csak a hólapátolás és a forralt borok. Szüntelenül lázadoztam. Nem voltam a helyemen, nem tudom másképp mondani. Osztályfőnököm hordószónoknak nevezett, áthúzva kaptam vissza a dolgozataimat.

Nem volt meglepő, hogy szeptemberben, a pótvizsgák után, az utcán találtam magam.

– És most mit fogsz csinálni? – kérdezte Gyagya, amikor fájrontot fújtak a Budafoki úton.

Én pedig az igazat feleltem: azt, hogy: – Nem tudom.

– Egy évvel érettségi előtt – jelentette ki barátom – az ember nem hagyja ott a gimnáziumot.

Ilyen fiú volt. Kedves és szerény, de ha kellett, kemény és határozott. Másnap elvitt a Villányi útra, majd hogynem kézen fogva, szó szerint, elvitt és átíratott.

– Ilyeneket hozol ide nekem?! – csóválta a fejét Krémer Erzszi néni, az új osztályfőnököm. – Az még csak hagyján, hogy matematikából és fizikából megbukkott. De hogy magyar nyelv és irodalom...

Mindegy, felvettek. Hozomra. Még csak azt se mondták, hogy becsüld meg magad. Üvöltve rohantunk végig a Villányi úton.

Ilyen apróságokon múlik az, amit sorsnak szoktak nevezni. Véletleneken és választásokon. Ez itt nem volt véletlen. Jól választottam meg a barátaimat.

Gyakran feljártam Gyagyához. A Gellért-hegy déli lejtőjén mindig süt a nap. Volt egy aranyos kis mamája, és mindig volt náluk valami harapnivaló az asztalon. Nem emlékszem már, hogy hol volt az a ház. Valahol a Búsuló Juhász közelében, mert ott ünnepeltünk az érettségi után. A kerthelyiségben lampionok lógtak a fákon és színes papírszalagok.

Szép idők voltak. Osztálytársaim befogadtak, és ami szinte hihetetlen: megszerettem a tanárait. Még a latinra is rávett Vili bácsi, mert latint – érdekes – nem tanítottak a papok.

De mindnyájuk között Krémer Erzszi, a magyartanárom lett a legfontosabb. Az ő óráin nem csak verslábak számolgatásából állt az irodalom. Megértettem, hogy minden mondat lázadás. És hogy a kimondhatatlant is ki kell mondanom.

Erzszi néni – mint magunk között becéztük őt: a Böske – művészek között forogódott fiatal korában, jól ismerte, példának okáért, József Attilát és Derkovitsot.

Jó helyre kerültem, ott, a Villányi úton.

*

Van azért más is, ami beleszólhat az ember életébe. Nem csak választások és véletlenek vannak a csomópontokon. Az én nemzedékem sorsába keményen beleszólt a forradalom.

1956 bukása után Bécsbe kerültem. Alig egy hónappal később pedig már Párizsba tartott velem egy diákokat szállító különvonat. Strasbourgban tanultam, lett egy francia feleségem és egy százhuszonöt köbcentis kismotorom. Sodrótam, elhatározásoknak álcáztam a véletleneket és véletleneknek az elhatározásaimat.

Amikor 1966-ban visszahajóztam az óvilágba, már egy amerikai egyetemről kaptam az ösztöndíjamat. Münchenben találkoztam össze Gyagyával. Volt egy diákothoz az egyetem közelében, és lent, a bárban, ő volt a csapos.

Nem sokat változtunk ezalatt a tíz év alatt. Diákok mind a ketten, öregdiákok, az a fajta, amiből van minden menzán egy tucat. Gyagya komoly volt most is, és szerény. Leült mellém és kifaggatott. Ő maga nem siette el a dolgát. Tanult. Családot alapítani eszébe se jutott. Addigra lett már valami végzettsége Bécsben, és most itt, Münchenben is folytatta – vagy újrakezdte? – a diákéletet. Nem találta volna ő sem a helyét? Nem nekünk, ötvenhatosoknak találták ki ezt a vad nyugatot.

Én akkor éppen valami lányt hajkurásztam. Közben elfogyott a pénzem, és a nő is faképnél hagyott. Ott, a diákszállóban, még megreggeliztem. De benzint is kellett volna venni a kocsiba.

– Rajta ülsz! – mondta Gyagya a pult mögött.

A fal hosszában volt egy hosszú lóca. Ha felemelte az ember, véges-végig ott csillogott alatta a pénz, ami kicsúszott a farzsebekből az éjjeli műszak alatt.

Akkor még ennyi is bőven elég volt. Tudja, aki ismeri a régi benzinárakat.

Krémer Erzsébet néni is akkor, tíz év után láttam viszont. Párizsból utazott haza Budapestre, és a vonat megállt a strasbourgi pályaudvaron. Hajnali négy óra volt, álmatlanságtól részegen támolyogtam végig a szerelvény alatt. Nem emlékszem, hogy miről beszéltünk. Mintha nagyon vártam volna, hogy indulna már el a pesti vonat.

Mi más? Visszamentem az újvilágba, befejeztem a tanulmányaimat. Most így visszanezve magam se tudom már, hogy mi is volt ez az élet: száműzetés vagy izgalmas kaland. Hogy nálam nagyobb erők dobáltak a vakvilágban, vagy önerőmből rontottam el a sorsomat.

A pénzen rajta ültem, nem is egyszere. Csak hát észre se vettem. Nem figyelmeztetett rá a csapos.

De brevitae vitae. Lásd Vili bácsi. Éppen csak fordul egyet a kocka, összeomlik egy-két kártyavár, világbirodalom, és már ott ülsz ismét az osztályteremben, ahol az ötvenedik évfordulót ünnepli a régi csapat.

Mindenki a helyén. Van – úgy, mint annak idején – jelentés, névsorolvasás. Néha még egy vén tanár is akad. A jelenlévők megállapítják, hogy tulajdonképpen semmi se változott.

Ami engem illet, elmentem a papok találkozójára is. Meghívtak, úgy gondolták, most, így utólag, hogy mégiscsak közéjük tartozom. Beültünk egy szivar terembe, már aki eljött. Mert a társaság fele idegenben élt. Ketten Kaliforniából. És mind a ketten festették a hajukat. Lajoska, az első eminens, felolvasta a beszédét. Hogy melyik politikai párt képviselője volt az elmúlt évek alatt.

Visszakapták az államosított épületeiket, de nem tudtak mihez kezdeni velük. Úgy látszik, nem voltak már elegen.

A József Attilát, az én iskolámat kitelepítették. A Villányi úti épületet is visszavették a papok. Most mégis megengedték, hogy beüljünk a régi terembe, ahol Erzsi néni magyarázta Attilát és Derkovitsot.

Nekem Frigyesi mellett szorítottak helyet, talán mert Frigyesi бүдös volt szegény, és dadogott. Igaz, hogy előttem ült Gyarmati Jóska is. A Feneketlen tó vizeztükre pedig most is ott villogott az ablak alatt.

Megállapítottuk, hogy a tanáraink közül már senki sem él. Elhangzott valami latin nyelvű idézet, azután átvonult egy étterembe a megtépázott csapat. Mindenki elmondta az életét, Henrik és Géza, a zenészek, Patak Karcsi, a költő, külügyesek és Kossuth-díjasok. Mits Jancsi plébános volt valahol vidéken, túl sokat ő sem változott. Pánczél Ottó pedig ma is ott él, ahol született: Tokodon.

Volt két nyugdíjas körzeti orvos a társaságban, mind a kettő rezignált és ágrólszakadt. Visszajött Németországból is egy orvos, de ez csak a címeit sorolta. Hogy meggyógyított volna valakit, arról nem tudott.

Gyagya ott ült mellettem egész idő alatt. Mint egy megszeppent kisleány, keveset beszélt és nagyokat hallgatott. Meg kellett volna köszönnöm neki, hogy elhozott ide, ebbe a társaságba. Nem volt rá alkalom.

Ez még május végén volt, ez a vacsora. Szeptemberben pedig már nem élt. Miki értesített, a házi orvosom. Bécsben halt meg, a Bazilikában volt a temetése. Ő jár az eszemben, valahányszor fájröntöt fújnak a Budafoki úton.

Tóth Erzsébet

Vajon arányos-e most hozzá minden, ami van?

Kellett volna két kis ló, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza, minden arányosan hozzá, mint ahogy minden arányos volt a nevelőapjához.

Vajon arányos-e most hozzá, minden, ami van?

Az aránytalanság úgy nőtt fokról fokra elviselhetetlenné, ahogy a kisfiúból vált egyre tűrhetetlenebb, egyre óriásibb költő. A halála óta eltelt időben is. A költő kiemelkedett, megkapta óriási rangját, de az általa képviseltek többsége ma is a mostoha- és nevelőapák aránytalan hatalma alatt sínylődik. Sajnos, az emberiség eddigi történelmére gondolva nem hihetem, hogy az áhított arányosság, vagy legalább méltányosság valaha létrejöhet.

De azért törekedni kell rá. Mi mást tehetnénk.

Tegnap meghalt Tar Sándor, az egyik legnagyobb magyar író. Akinek olvasása közben gyakran eszembe jutott József Attila és Móricz Zsigmond. Az utóbbi néhány évtized magyar nyomorúságáról, elhagyatottjairól, kitaszítottjairól, a hárommillió szegényről ő tudósított legtöbbit és leghitelesebben, szívszorítóan fájdalmas novelláiban és regényeiben.

Halálát egy showman-riportertől kellett megtudnom, aki egy politikust fagatott a legújabb ügynöktörvényről. „Egyik besúgód épp ma halt meg.” – ennél a mondatnál megremegtem és görcs állt a gyomromba. Tudtam, hogy Tar Sándor nagyon beteg. Mivel a politikus nem igazította ki azonnal a riportert, hogy az illető író volt, nem is akármilyen, még reménykedhettem egy kicsit, hátha mégsem róla van szó. Élhet talán még egy kicsit. A Híradóban aztán elhangzott a hír, meghalt Tar Sándor József Attila-díjas író, halálát tüdőembólia okozta. Legalább József Attila-díja volt, sóhajtottam, mert erre sem mertem volna megesküdni, annyira nem értékelték megfelelően életművét. Amibe persze gyaníthatóan belejátszott a kipattant ügynökmúlt is, de nem hiszem, hogy az lett volna a legnagyobb bűne. Hiszen volt már példa az ellenkezőjére is. Volt, aki éppen a bűnös múltból kovácsolt erkölcsi tőkét meg esztétikait is. Az író már csak ilyen. Olyan is volt, hogy valakit csak megsimogattak utána. Ne szomorkodj, mit számít az?

Azt hiszem, Tar Sándor akkor kezdett meghalni, amikor aláírták vele azt a papírt.

És beszervezőit vonnám most gyilkosságért felelősségre.

Tar Sándor nem tudott olyan könnyedén túllépni barátaí elárulásán. Saját gyöngeségéből nem próbált hazugsággal kikászálódni, mint a volt miniszterelnök és az a rengeteg köztisztviselő, akik most is magas pozícióban ülnek, és százezreket és milliókat tesznek zsebre olyan múlttal, amelybe bőven belefért az ilyen emberek, mint Tar Sándor megfélemlítése, beszerzése, jelentéseik elolvasása, továbbítása, a feladatok koordinálása és a szocializmus töretlen építése érdekében.

A kisember alkoholista lett és író. Talán, hogy enyhítsen valamelyest a lelkiismeretén.

És persze, hogy élni tudjon. Mondhat akármit az orvos és a halottkém, hogy a tüdő, a máj, akármi, elvégre azt mégsem mondhatja, hogy a lelkiismeret. A tökéletes reménytelenség. Mi pedig haboghatunk, hogy most már ő is, hiányolhatjuk az el nem készült műveket, örvendezhetünk az életműnek, de nem szabad elfelejteni, hogy halálát a megalázó hecckampány, a méltatlan anyagi helyzet, az élheteretlen élet, a megbecsülés hiánya okozta.

Közben azért megnézem a litera.hu-t, mert az író legutóbbi írását ott követtem nyomon, hátha megtudok valamit haláláról. Persze, megtudtam.

Tragikus hirtelenséggel.

Száz évvel József Attila születése és hatvanhárommal halála után kijelenthető, hogy az arányokat tekintve semmi nem változott.

A kimagasló tehetségét többszörösen bizonyító, feledhetetlen alkotások írója, a spicli, a proli, az alkoholista, a munkanélküli, hogy is halhatna meg másként, mint tragikus hirtelenséggel? Megtudom még, hogy Mispál Attila Tar Sándor forgatókönyvéből készítette legújabb filmjét *A fény ösvényei* címmel, amelyet a holnap kezdődő filmszemlén mutatnak be. Talán elmegyek és megnézem.

De nem megy ki a fejemből a tegnapi esti politikai horror, benne a volt barátal, aki annyit nem mondott róla, hogy író volt, aki meghalt. Talán érdemelt volna ennyit, hogy ne úgy haljon meg, mint egy útszélre hajított, elgázolt kutya.

Csengey Dénes, Krassó György és mások után Tar Sándor is a rendszerváltás hősi halottja, míg a többi „hős” továbbra is vérfagyasztó pofátlansággal fog még csámcsogni az ügynöktörvényen jó ideig, egy-két kormányváltásnyit saccolok, lehetőleg minél tovább fognak majd konzultálni a személyiségi jogokról, hogy jó sok százezer forint fialjon még belőle, s elég sokáig ahhoz, hogy a törvényből és az aktákból már tényleg ne maradjon semmi használható. A lélekbuldózer kiválóan működött és működik, senkit nem érdekel már az egész, kivéve azokat, akik valamilyen anyagi, vagy ami majdnem ugyanaz, politikai hasznot akarnak húzni belőle.

Ebben a világban, egy ilyen közéletben, ebben a városban, kerülgetve a kutyaszart, a koldusokat és hajléktalanokat, tudomásul véve milliók elszegényedését és a magam nyomorát, hogy két hete kidobtak a munkahelyemről, ami három évig egy kicsi biztonságot adott, egy olyan világban, ahol a hazugság a rend, ahol saját jó meleg gyávaságába burkolózik a többség, a félelemben, hogy mi lesz velem, mi lesz a családommal, ha egyszer meg mernék kérdezni valami igazán fontosat a főnökömtől, egy ilyen világban... enyhén szólva is kellemetlen lesz József Attila-sorokon gondolkodni.

Persze, most is a fantasztá beszél belőlem, valószínűleg azok gondolkodnak majd róla, akiknek eddig is nélkülözhetetlen volt, a többiek meg kipipálják az évet és begyűjtik az elismeréseket. Erkölcseit, anyagát egyaránt.

Jaj, csak ünnepelni ne kéne soha!

Titokban azt reméltem, senkinek nem fogok eszébe jutni József Attilával kapcsolatban, de csalódnom kellett. Pár nappal karácsony előtt felhívott régi ismerősöm, Pálfi Ágnes költő és esszéista, és arra kért, vegyek részt a költő születésének századik évfordulójára rendezett virrasztáson, a gödöllői Szent István Egyetem aulájában. Izgatott és elszánt volt, a virrasztás meg olyan fantasztikusan hangzott, szégyelltem volna nemet mondani. Nagy esemény lesz, január hetedikén délután ötkor kezdődik, és nyolcadikán hajnali négyig tart. Közvetíti a rádió is, legalábbis részben, a Himnusz után rögtön én következnék, később, úgy fél három körül kerülne rám a sor ismét, *József Attila a mama sírjánál* című versemmel. „*Koponya leszek egy Hamlet-ország kezében.*” – ezt én írtam volna? Ilyeneket tudtam írni? Nincs idő gondolkodni, válaszolni kell. Ezen ne múljon, virrasztottam én már annyit életemben, ha nem is József Attiláért, hanem vele, és nem közönség előtt, hanem magányosan. Meg is kaptam egyik fiatalkori szerelmemtől, aki egy kicsit sokallta elragadtatásomat: te nem is velem fekszel le, hanem József Attilával. Amiben, ha jól emlékszem, volt igazság.

Előre bocsátottam, vegyék figyelembe, hogy az én bioritmusom olyan, mint Bessenyei Ferencé volt, aki egyszer úgy nyilatkozott: „Kedveseim, én nappali bagoly vagyok. Akár van fellépésem, akár nincs, este tízkor én alszom.”

Nem baj, mondták, majd felébredsz. Úgy is történt. Ladik Katival és Acsai Rolanddal hatkor beültünk a kocsiba, és irány Gödöllő. Nem bántuk meg sem mi, sem az a több száz ember, aki ott az egyetemen a nézőtéren ült, fellépésre várt, izgatottan cigarettázott, mikor következik. Hallgatta a színészeket, Eperjes Károlyt, Nagy Kálózy Esztert, Szarvas Józsefet, Gáspár Sándort, Kaszás Attilát és a többieket. Én a fiatalokat még nagyobb örömmel és figyelemmel hallgattam. Nem is volt olyan rossz ez a József Attila-virrasztás.

Persze a József Attila-év neheze még csak most következik.

Amikor majd jönnek a külön-külön virrasztások, a „tietek”, az „enyém”, az „övék”, ahogy ez már nálunk lenni szokott.

Amióta az eszemet tudom, nekem minden évem József Attila-év.

Ezerkilencszázhatvanvalahány lehet, pattogtatom a labdát, gyermeki önfeledtséggel dúdolom, dönts d a tőkét, ne siránkozz, bújj-bújj zöld ág, zöld levelecske, hej burzsoá, hej proletár, holott náddal ringat, holott csobogással. Még nem tudom, mi a vers, mi a népdal, mi a mondóka. Később aztán megtudom, sok egyébbel együtt. Hogy József Attilával vigyázni kell, mert „hivatalos”, hogy akit „ezek” szeretnek, az gyanús, hogy vonalas, hogy nem divat. Mi az, hogy vonalas? Én csak a vonalas füzetet ismerem.

Nem divat? Nekem se kell több, csak azért is szeretem.

Mindazonáltal a „csak azért is” szeretetből még nem válhatott volna szinte bibliává jóval később József Attila-kötetem. Ami majdnem mindig ott volt az ágyamon.

Miatta kezdtem olyan későn verseket írni.

Úgy gondoltam, elég nekem ő, csodálkoztam, hogyan merészelnek olyan sokan írni, hogy képzelik?

Meggyőződésemm volt, hogy József Attila után nem lehet verset írni.

Felnőttem már, lehet. De ha lehetne, mindig József Attilát szavalnék a magam verse helyett. Volt József Attila, azután megint ő, majd az összes többi költő. Ez nem rangsort jelentett, hiszen tudtam, hogy a költészetben csak nagyon igazságtalan rangsorok lehetségesek, ha egyáltalán.

Attila olyan volt, mint egy testvér. Egy árva kistestvér, aki mindent tud, és mégis vigasztalásra szorul. Közben én szorultam vigasztalásra. Ő pedig létezett, és létezik, szinte fizikai valójában.

Hogy mennyire több volt ez a rajongás az „esztétikai érték” iránti hálánál és tiszteletnél, az is bizonyítja, hogy Illyés Gyulára sokáig szó szerint haragudtam. Nem úgy tekintettem rá, mint íróra, hanem valakire, akit nagyon utálok. Az meg eszembe sem jutott, hogy olvashatnék valamit tőle. Hiszen ő „vette el” Flórát József Attilától. És ő még élt! Behozhatatlan hátránnyal rendelkezett József Attilával szemben. Ma már tudom, hogy igazságtalan voltam, és hogy a szerelemben nincs igazság. Másban sem. Később aztán, ahogy sok minden mást, szeretetet is tudtam tanulni József Attilától, például ebből a verséből, amit 1928, 1929 vagy 1930-ban írt a költő:

Illyés Gyulának

*Minket, Gyuszi, szeretni kell
s engem tán jobban s láthatóbban.
Ki vassal szerelmet mível,
az földet mível parasztsorban.
Mi föld vagyunk, s ha meghalunk
minket nem is kell eltemetni,
de addig addig el kell minket
az istenek elől szeretni.
Így egymás nélkül kódorogva
fojtott dühünk az égbe száll –
s a fojtott düh az isten lelke
s az isten földet nem kapál.*

Fogalmam sincs, hogyan lehet vassal szerelmet mívelni, még csak nem is sejtem, de ennyi rejtély csak növeli a vers feszültségét. Megenyhültem aztán Illyés Gyula iránt, saját szerelmeim kezdtek érdekelni, de hányszor eszembe jutott életem során ez az „egymás nélkül kódorogva”, amikor szerettem és szerettek, és egymás nélkül kódorogtunk mégis. Amikor az irodalom már szenvedélyem lett, nem csak foglalkozásom, kezembe került Németh Andor József Attila-könyve. Különös, de utólag igazolódni láttam Illyéssel kapcsolatos fenntartásaimat, amikor a most következő részt olvastam:

„Attila ellenideálja, vagy ha tetszik, ellenlábasa, Illyés Gyula volt. Összevetve helyzetét az övével, nem lehetett nem annak látnia. Kortársak voltak (...) Illyés

Gyula a Nyugat reprezentáns költője. Az lett már Osváth idejében, még hangsúlyozottabban az, mióta Babits Mihály szerkeszti a Nyugatot. Ez azért érintette közelebbről József Attilát, mert törekvésekben sok volt a közös. Illyés az ínségek panaszairól és követeléseiről verselt, nem a népieskedő álinaiv egyszerűségével, hanem úgy, ahogy az a szürrealizmus iskoláját kijárt költőtől várható, – nagy intellektuális felkészültséggel és a magas költészet eszközeivel. Ezzel ölébe hullt az a szerep, amelyről József Attila álmódott. Nemcsak mint költőt ünnepezték a fiatalok, hanem mint jellemet is, ki – osztályából kinőtt parasztfiú – tudását és képességét, miket a polgári kultúrába bekapcsolódva elsajátított, illetve kifinomított, az urak és polgárok ellen fordítja, osztálya kiszípolozói ellen, kiket engesztelhetetlenül gyűlöl.

Mindent elorzott Attilától: dicsőséget, szerepet, ünnepeztetést, még az üldöztetést is, mert Illyés működését is sanda szemmel nézte a hatalom, pörbe fogták, sőt le is tartóztatták, de mindezt fölényesen megúsza. Miért? – tűnődik Attila. Szerencsecsillaga van? Minél jobban gyűl benne a keserűség, annál kevésbé hiszi. Idézgeti alakját, latolgatja körülményeit. Pénzintézeti tisztviselő. Tehát fegyelmezett, ura idegeinek.

Hogy Illyés többre volna hivatva mint ő, azt még letörtsége mélypontján sem hiszi, sem hiheti. De van valaki, akit túl kell szárnyalnia, s ez egyre igényesebb erőpróbákra készíti.”

És hol volt akkor még Flóra? De a szovjet kormány írókongresszusára sem hívják meg József Attilát, aki nagyon számított rá, hanem Nagy Lajost és Illyés Gyulát.

Az egyre igényesebb, de egyre lélekpusztítóbb erőpróbák hozták létre azt a költészetet, amit mindennap ünnepeelnünk kéne, sőt hálát adni az égnek, hogy a költészetnek ez a kivételes csodája éppen magyar nyelven szólalt meg. Tudom, sokan azt mondják, sajnós, mert hiszen a magyar nyelv börtönébe van zárva, én ezt másképp gondolom. Amellett, hogy újra és újra próbálkozni kell József Attilát megismertetni a világgal, vagyis fordításával, újabb és újabb kiadásaival a világ minden táján, örülni kell, hogy a mienk. Lassan mindent elvehetnek tőlünk, de költőinket nem vehetik el. A nemzet közös ihlet. Ezt is József Attila fogalmazta meg Bartók Béla kapcsán. Tudatosítani kell, hogy veszélyben van közös ihletünk, ahogy minden magára valamit is adó nép már tudatosítja magában a veszélyt, és hathatósan tesz is ellene. A globalizáció arra is jó, hogy az egészséges nemzettudatú népek veszélyérzetét riadóztassa. Vannak köztünk is emberek, akik antennával járnak, figyeljünk rájuk.

Például ki gondolta volna, hogy rendezni végre közös dolgainkat nem lesz elég egy évszázad?

Néha azt hiszem, József Attila óta a költészetben nem történt semmi lényeges.

Nem, ezt nem lehet leírni, gondolom kétségbeesetten, nem szabad. Hiszen, és itt most nevek jönnének, jöhetnének és jönnek is, persze, de ez már visszakozás.

Szobám levegőjét évek óta félig olvasott könyvek rontják, milliószor elhatározom, hogy egyetlen könyvet sem hozok a házba, amíg az itt levőket el nem olvastam, vagy el nem olvastam újra, ha őszinte vagyok magamhoz, s miért ne lennék, a legválságosabb pillanatokban mégis mindig József Attilát vettem elő. Úgy idézem mondataimban, hogy sokszor észre sem veszem. Véremmé vált.

Mi lehet az, amit és ahogy azóta sem fogalmazott meg senki? Nekem legalábbis nem.

Történt egy s más, nagyon nagy csodák, kisebb-nagyobb blöffök, verselgetések, de ami a lényegét illeti, semmi. A „talált tárgy megtisztítása” folyik, olykor csodálatosan, néha szórakozottan, meggyőződés nélkül, és ez nem minősítés. Talán a kor változott meg.

Sajnos nem eléggé. József Attila igazságait a szegénységről, a hatalom természetéről, a fájdalomról, „az Isten formájú hiányról” – ahogy Jókai Anna fogalmazott – nem érvénytelenítette semmi. S korunk új kihívásai még várnak a hozzánk mérhető költőkre.

Én a proletariátust formának képzelem a verseimben, mondta J. A., és mint tartalmat kérik tőlem számon.

A szövőgyárak ablakán kötegen száll a holdsugár – tartalom ez vagy forma?

Sokáig dolgozhatnak ezen azóta is a szakértők.

Engem más érdekel.

Valójában nincs olyan napja életemnek, amikor el ne tűnődnek egy-egy során.

Mert ha a tévére nézek, ahol minden percben katasztrófát látok szó szerinti és átvitt értelemben is, nem lehet, hogy ne jussom eszembe:

„A földgolyón nyomor szivárog, mint hülyék orcáján a nyál.”

„Bemásszák lelkünket a gépek, mint aluvót a bogarak.”

Hát persze, hogy túrhetetlen volt egy ekkora zseni.

Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Füst Milán. Sértett vagy kevésbé sértett költőfejedelmek. József Attila csak tehetséges kis proli lehetett mellettük. Nem lehetett hozzá arányos semmi.

Csak a semmi ága, amin a szíve vacog.

„Gondoljátok meg proletárok.”

Ti nem tudjátok, de azok vagytok. Vagy tudjátok? Van-e köztetek egy József Attila most? Nincs? Akkor vegyétek elő a kötetét, lehet, hogy még sokáig nem lesz más. Nem születhet minden évszázadban.

Ezzel távolról sem szeretném kirekeszteni a kultúra templomából a fájdalom zsenijét.

Csak mintha még mindig túl nyers, túl kegyetlen lenne kényes ízlésünknek.

Húgomtól megkaptam karácsonyra *Jelenczki István* József Attila-filmjét, az *Eszmélet utánt*. Bemutatta a Duna-televízió, de alig valaki látta a barátaim közül, akik között több költő is van. József Attilának nincs reklámja. Igaz, erőt és idegeket próbáló, négyszer egyórás filmköltemény, szó szerint meg kell küzdeni vele. De mi másra való a művészet? A gyönyörködésen kívül, persze. Nyugodtan mondhatom, hogy a dokumentumokból, filmetűdökből, versekből, kortársak visszaemlékezéseiből, szakértői véleményekből nagyszerűen ötvözött alkotás az utóbbi évek legmeggrázóbb szellemi vállalkozása.

Iskoláknak, moziknak, mindenféle tévéknek és multiplexeknek, legalább egy kis teremben vetíteni kellene ezt a filmet, hogy minél többen láthassák, ti is, barátaim, nemegyszer prolisorba száműzött, értelmiségi barátaim, akik olykor-olykor verseket írtok.

Nekem szép karácsonyom volt, mert néha ugyan percekgig sírtam a film alatt, arra gondoltam, ha árva is volt József Attila, most már nem az.

Testvére mindenki, aki csak egyszer hozzá menekült nagy fájdalmában.

Közhely, hogy J. A. a költő, halálának másnapján született meg. Az alig ismert, még kevésbé elismert költőből, szó szerint egy csapásra, a halál másnapján lett a nemzet nagy költője.

A pap, aki temette, azt sem tudta róla, hogy verseket írt. A két nővér jobbnak látta ezt nem megemlíteni. Elég kényes ügy volt egyébként is, a vélhető öngyilkosság miatt.

Németh Andor így emlékezik:

„Hideg, decemberi nap, felhők lágy batyui bomlanak. Gyúrt, sárga mezők közt virágokkal és koszorúkkal megrakott gépkocsik vargabetűznek. Őt gépkocsi. Attila valamennyi hódolója bennük ül.”

Valamennyi hódolója, barátja, akiket a fájdalom mellett nyilván a büntudat is mardos, s akik még nem tudják, hányféle váddal kell majd szembenézniük az elkövetkező években, amikor a József Attila-kultusz kialakul. Többek között, hogy hagyták meghalni a költőt. Ha személyre nehezen lebonthatóan is, de bizonyos értelemben persze, hagyták.

Megölték. Közönyükkel, értetlenségükkel, szívtelenségükkel és gőgjükkel. Mint ahogy azóta is naponta gyilkoljuk egymást.

„Nem volt igaza a Baumgartner-alap kurátorának, aki, mikor szemére vetették Attila mellőztetését, azzal védekezett, hogy József Attila nagysága kevéssel halála előtt írt verseiben bontakozott ki. Ha azt mondta volna: teljes félelmetességében, akkor igazat adnék neki. De hogy a *Medvetánc* megjelenése után is kétségei vannak még, latolgatja, vajon a versek szerzője megérdemli-e egyáltalán, hogy foglalkozzanak vele, ez mindennél jellemzőbb arra a szellemre, amelyben az állítólag szabad szellemű, független irodalmi ítélőszék József Attila idejében tevékenykedett.”

Ostobaság lenne azt kérdezni, milyen költő lett volna J. A., ha kellemes, polgári környezetbe születik, s mindaz megadatik, ami nem adatott meg. Hiszen éppen azért lett ilyen, mert a nincstelenekről, mellékudvarokból, honnan *hálóját a fény lassan emeli*, onnan tudósított örök emberi érvénnyel.

Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni? Nagyon valószínű. Ő szerencsésnek mondható, nem kellett a szomszédba mennie egy kis pokolért, a „nyomorrepertoárt” – Tverdota György kifejezése – készen kapta, csak jól kellett gazdálkodnia vele. Lehet ugyan, hogy egy komolynak vélt intés nyomán, lehet, a maga szándékából, de nem lett tanár, ő egész népét tanította, zseni volt, s ennek tudatában is vágyott hivatalnok lenni, hiszen a zsenit már akkor is rosszul fizették, történetesen ő nyomorgott. Pénze nem volt, de könyöradomány sem kellett neki. Majd a verseiért kapott pénznek sem örült felhőtlenül. „*Nekem pénzt hoz fájdalmas énekem, s mellém szegődik a gyalázat.*”

Akarta az elismerést mint költő, de mint normális ember is.

Nem kapta meg, sem így, sem úgy, s a végén még normális sem lehetett, mert bolondnak tartották.

Ki volt itt bűnös, a költőn kívül persze, „zord bűnös vagyok, azt hiszem, de jól érzem magam, csak az zavar e semmiben, mért nincs bűnöm, ha van?” Ki volt hát bűnös még? A társadalom, a pszichoanalízis, a marxizmus, a párt, a munkásosztály, a testvérek, a barátok, a szerelmek, az orvosok? Mert nem gyógyították meg? Mert nem is kellett volna meggyógyítani? Mert elmegyógyintézetbe akarták zárni, vagy mert abbahagyták a kezelését? Mindenki bűnös, pályatárs és mecénás, és senki nem az.

Legjobb barátai nem akarták, nem merték, nem tudták elhinni, hogy J. A. komolyan beteg. Persze, nem volt örült, mint ahogy sokan még ma is gondolják, netán skizofréniás. Fekszik a költő, a zseni a kórházi ágyon, ma úgy mondanánk, idegösszeomlással, ami egyébként az átlagos érzékenyséű embert is megviseli, mert rendkívül toleráns társadalmunkban még ma is titokban kell elmenni egy pszichiáterhez, mit érezhet a költő, aki méltánytalanságok és nyomorúságos szerelmek sorozatát élte át rövid élete alatt, és most azt mondja neki egyik legjobb barátja, hogy mindenki bolondnak tartja?

Lemondott róla kezelőorvos és szeretett nő.

Nem volt egyetlen kortársa, aki nem a felbomlott vagy bomlófélben levő elme produktumainak tekintette volna utolsó verseit.

Holott ezek csupán a kristálytisztá, szinte jéghideg logika végső leszámolásai, könnyörtelen búcsúversek.

„Ki tűzhelyet, családot, már végképp másoknak remél.”

Lehet ezt félreérteni?

Erős vagy Attila. Bizonyítja, hogy a hatalom mindig félt téled. Mindig, minden korban.

Ki tudta úgy a szemükbe vágni:

„És az országban a törekeny falvak
– anyám ott született –
az elven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek,
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétperereg.

Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

Én nem ilyennek képzeltem a rendet.
Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam hogy miért, vertek,

*mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam – messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.*

*Felnöttem már. Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szívemben a halál.”*

József Attilára gondolok, mindig meg-megállva.

Elvesz egy almát, abból, amit Flóra küldött Szárszóra a gyerekeknek. Köny-
nyeivel küzd, hiszen neki talán nem is szabad ennie abból. Meg is írja ezt a
csínyt Flórának búcsúlevelében. Semmi ne maradjon tisztázatlan.

Aztán elindul, sétál egyet.

2005. február 3.

Buda Ferenc

Rendkeresés

– Jegyzetlapjaimból –

Massimo-Livi Bacci: A világ népességének rövid története című kitűnő könyvét olvasgatom. Jó néhány fontos ténytet tudatosít. Egyebek közt azt, hogy a felfedezések-gyarmatosítások korábban a behurcolt fertőző betegségek – himlő, kanyaró, tuberkulózis stb. – a felfedezettek-gyarmatosítottak körében ellenálló képességük hiánya folytán legalább akkora, sőt esetenként még nagyobb pusztítást vittek végbe, mint a kíméletlen fegyveres erőszak. Megállapításait a jeles szerző táblázatokkal, számszerű adatok tucatjaival szemlélteti, ill. támasztja alá.

Mindezt – teszem hozzá – kiegészíti és tetézi azóta is az alkohol romboló hatása, továbbá a hagyományos, jól kipróbált s évszázadok során bejáratott létfenntartó tevékenységek feltételeinek megvonása, ellehetetlenítése. Ez utóbbi folyamat számos helyen már jó ideje visszavonhatatlanul befejeződött, másutt viszont még ma is tart. A döntéshozóknak s a döntések végrehajtóinak ma sem igen okoz gyötrő fejfájást, hogy az ipari civilizáció – szifilizáció? – térhódítása milyen vonásokat töröl le a Föld arcáról, s hogy – egyebek közt – Szibéria s a dél-amerikai esőerdők élősködő életmódra kényszerített őslakosainak csak az emléke marad; hisz ha néhány egyed túl is éli a 20–21. századdal való találkozást, e töredéknépek hagyatéka már csupán egyre haloványabb génonalakban, kromoszómafosztlányokban öröklődik tovább, nyelvük és kultúrájuk azonban véglegesen és teljesen odavész.

Úgyszintén M-L. Bacci könyve nyomán: a természeti népek társadalmában a létfenntartást szolgáló mindennapi tevékenység mégoly fárasztó, idő- és energiaigényes volta ellenére sem volt nyűg, hanem *életforma*. Rugalmasan alkalmazkodó rendje, változatosan összetett jellege folytán nem vált olyan végletesen, lélekpusztítóan egyhangúvá, mint pl. a futószalag mellett dolgozó munkás napi nyolc órája. A halászt, vadászt, a gyűjtögetőt nem szorították szögekkel kivert kalodába percpontos határidők.

Kár volna a hamis eszményítés hibájába esni, de nem vagyok benne biztos: mai életszínvonalunk – ha a fogyasztás és a szolgáltatások mértékén s minőségén túl egyéb tényezők, s főleg a megfizetett árait is számításba vesszük – vajon annyival magasabb-é távoli elődeinknél, mint gondoljuk?

*

(Betelt az előző – piros fedelű – jegyzetfüzetem. Kinyitom a következőt: ezt a barnát. Előttem újra üresség.)

*

Szombat van. Tegnap levél érkezett a fővárosban megjelenő folyóirattól: „Milyen verset, prózát, esszét stb. írnál 2010-ben?” Utána 4 pontba szedve a kérdés optimista voltának indoklása. Végül még egy kérdés: „Amennyiben nem írsz, nem küldesz 2010-es verset, prózát, esszét stb., fogalmazd meg ennek okát, válaszként az eredeti kérdésekre.”

Hát érdekes. Némi morfondírozást követően rövid válaszlevélben rámutatok a feladat képtelenségére.

Aztán hirtelen ötlettől sarkallva nekilátok a versnek.

Este 11 előtt 8 perccel a vers kész. Hétfőn majd a levéllel együtt borítékba rakom s elküldöm.

(Most ugorjunk előre 9 hónapocskáat. A folyóirattól azóta sincs semmi válasz. Se bú, se bá. A posta megbízhatóságát ismerve az is lehetséges, hogy meg sem kapták küldeményemet. Nincs kedvem s időm utána járni – legközelebb majd elviszem személyesen, ha lesz mit. Szóban forgó versemet – természetesen az értelmelvesztett kísérő levél nélkül – Veránkán odaadom Fekete Vincének, a *Székelyföldre*. Le is hozzák hamarosan. Hogy itthon is maradjon valami nyoma, most ideillesztettem e bekezdések laza sorába, mint egymással hol többé, hol kevésbé összefüggő tünődéseim egyikét:)

Jön a jövő

„Jön a darázs, jön...” stb.

József Attila

*Jön a jövő, jön, megszagol, –
kórót a koplaló számár.
Török a kóró, nem hajol.
Nyár lett a tél. Tél lesz a nyár?*

*Mi pillog messzi az úton?
Talán elérem reggelig.
Homály vagy hályog? Nem tudom –
valami rámereszkedik,*

*s érzem: a gőgös gépfolyam
bűzölve, bőszen mint robog.
Ó, te sosemvolt szép lovam
s ti gömbölyű, lágy citromok!*

*És jobbfelől meg balfelől
remény riszál, szép rosszleány.
Tavam kiszárad. Fám kidől.
Emelkedik az óceán.*

*

Ellátogattam Pusztavacsra, rövid – mindössze hét évig tartó – pedagógusi pályafutásom első állomáshelyére. Hajdani tanítványok hívtak meg osztálytalálkozójukra. Negyven éve, amidőn odakerültünk ebbe az addig sosem hallott nevű kis faluba, én az ötödik osztályt kaptam kézhez. Jelenlegi meghívóim akkor hededikesek voltak. A következő tanév végeztével aztán egyszerre hagytuk el az iskolát: közülük néhányan dolgozni szegődtek, többségük továbbtanult, mi pedig: a feleségem, én és másfél gyermekünk, Heltai Nándor invitálására Kecskemét városába települtünk.

Különös élmény volt annyi év után újra látni az egykori kamaszfiúkat, süldő-lányokat. Néhányuk már unokákkal büszkélkedett, s bizony: nem múlt el nyomtalanul az idő fölöttük sem. Nemcsak előbbrejutásról, gyarapodásról számoltak be, de bajokról, bánatokról, tragédiákról is.

Megsimogatta s egyben megsajdította szívemet ez a találkozás.

*

Itt vesztegelek a nemrég vásárolt öreg Opel vezetőülésén a kecskeméti TESCO előtti parkolóban. A fölöttünk vonuló-hadakozó hidegfront dülja az agyamat. Feleségem az imént beugrott körülnézni az áruházba. Kissé zokon vette, hogy nem tartottam vele, ennek hangot is adott, de nekem minden ízem tiltakozik ellene, hogy ebbe az idehevenyészett ronda nagy építményébe bármi céllal vagy cél nélkül behatoljak. Ülök hát mogorván a volán mögött. Derül-borul, szél fúj, rázza a parkolóban sorba ültetett csenevész facsemetéket. Van, amelyik nemcsak csenevész – csonka is: valakinek úgy hozta úri kedve, hogy rajta próbálja ki erejét. Az irdatlan épület távoli túlsó szeglete fölött szálldosó varjakra téved a tekintetem: a széllel szembefordulva csaknem egy helyben lifteznek föl-le, olykor meg egyet kanyarodva nekilődülnek szél iránt, hogy aztán újra visszaszárnyalva előző helyzetükbe folytassák a megunthatatlan, csoportos hinta-palintát. Letekerem a szélvédőt, a levegőbe szimatolok. Hűvös van odakint, most már igazi ősz.

Holnapután indulnánk Erdélybe a fiúkkal, nekem azonban utazás helyett most majd temetésre kell mennem: leendő nászasszonyunk közlekedési baleset áldozata lett. *Ott* fogjuk először látni – meghalt, mielőtt még találkozhattunk volna.

*

(Buszon, Pest felé)

Az autópálya-lejáró s az országút szorításában veszteglő magányos, elhagyott tanyaépület. Még áll, a teteje is egyben, ám a tűzfal háromszög alakú oromzatát lezáró függőleges karók közeiből kimállott, kihullott a sártapasztás, a réseken át végiglátni az üres padláson. Körülötte a parlagföldet a fakó gizgaz is csak gyér foltokban lepi: látszik, hogy nem műveli senki már évek óta, hisz a rendszeresen megforgatott talajból még a gyom is gazdagabban sarjad. Lehangelő, szív-szorító látvány: akár egy szabad ég alatt kimúlt s otthagyt nagy állat teteme, amelyről lassan lefoszlik a szőr meg az irha, leenyészik a hús, s napról napra mind leplezetlenebbül előtűnedeznek a teremtés éktelen, élettelen emlékei: a csontok.

(Még mindig a buszon.)

Szemét mindenfelé az országban, főleg az utak mentén. Szemétország. Szemétrégiók. Szemét, szemét a lehető legváltozatosabb összetételben, ám az uralkodó jelleg meghatározói a foszladozó, az emésztő időnek mégis makacsul ellenálló, szinte elpusztíthatatlan fóliamaradványok. Eső után vagyunk, így hát most ideiglenesen egy helyben megtapadva éktelenkednek az 50-es országutat szegélyező fasorok oltalma alatt s az akácligetek tisztásain, de száraz időben – s erre felé ez a gyakoribb – vígan lobogtatva ide-oda hempergeti őket a szél az erre járók gyönyörűségére.

Sopánkodunk, hogy odavész az ország?

Hát ki a gazdája? Hol a gazdája?

A ház-csontváz párhuzama kapcsán fejlődésszemléletünk csalóka voltáról. Hajlamosak vagyunk rá, hogy az élőlények kialakulását is az emberi alkotások analógiájára képzeljük el: legelőbb a csontok, a támaszul szolgáló szilárd vázrendszer, majd arra reá az izmok, inak, idegek, zsigerek s egyéb lágyrészek, végül az egésze a külső hámtakaró s annak szaru- vagy kitinképletei. Csakhogy az élő szervezetek – növények és állatok, ez utóbbiak sorában gerinctelenek és gerincesek – létrejötte és kifejlődése merőben másféle rendhez igazodik, másféle elv szerint működik: a keringés, az anyagcsere s az irányítás szerveihez képest a vázrendszer csak másodlagosan alakul ki, megszilárdulása pedig még többet várat magára.

Vajon nem elgondolkodtató: egy vers létrejötte – holott emberi alkotás – gyakorta hasonló módon megy végbe, nagyjából még a dolgok sorrendje is azonos: legelőbb egy aprócska, látszatra jelentéktelen ötlet, parányi vers-csíra, egy *szózygota*, amely kezdeti alakjában szinte egyáltalán nem, vagy csak alig emlékeztet a majdani kész műre, kedvező külső és belső feltételek megléte esetén azonban osztódásnak, majd sarjadásnak indul, egyik pillanatról a másikra lüktetni kezd, végül kialakul – jó esetben ép, működőképés – szerv- és vázrendszere.

*

„Az óra lüktet lassú percegéssel.”

Az a közömbös, szelíden könyörtelen, szívós célratörés, ahogy az óra pontosan kimért tiktakolása fölszeleteli egyenlő darabokra az időt, a csendet, a végtelesség egy átfogható szakaszát; a gépies, változatlan egyhangúság – avagy egyhangú változatlanúság: mindegy –, amely egyedüli lényege, hisz ráosztott szerepét csak így töltheti be tökéletesen.

A légzés, a szívdobogás, a szárnyak s kopoltyúfedők táru-ló-záru-ló mozgás-sora a látszat ellenére sem tartozik ebbe a kategóriába. Üteme, irama függ fajtól, egyedtől, erő kifejtéstől, izgalmi vagy nyugalmi állapottól. Az élő anyag lüktetése lényegét s minőségét tekintve más, mint az óraketyegés. Az órának nincs egyéb dolga, mint hogy mérje, kimérje az időt. Egy kovamoszat s egy nyírfa, a kolibri meg a kék bálna, Paavo Nurmi és – mondjuk – Vörösmarty Mihály viszont részint alkalmazkodik hozzá, másfelől viszont a maga képére is igazítja.

Hát ez a különbség.

*

Péntek, október 17. Deák Ferenc (1803) és Júlia lányunk (1959) születésnapja. A 200 éve született Deákra: a Haza bölcsére emlékezik az ország. (Legalábbis itt-ott megpróbálják emlékeztetni reá.) Nagy nehezen nekünk is sikerül a működni csak vonakodva hajlandó mobiltelefon igénybevételével megköszöntünk elsőszülött lányunkat.

Az ő pöttömkori mondásait még manapság is gyakrabban idézgetjük, mint önjelölt politikusaink a Deákeit. (Pedig megtehetnék: hátha fogna rajtuk valamelyest.)

*

Levél érkezik valamely lesbikus szervezettől egy iskola igazgatójához. (Nem ő az egyetlen címzett.) A szervezet képviselője – megbízottja, munkatársa – felvilágosítást kíván tartani a tanulóknak. Kéri az igazgatót: továbbítsa ajánlatukat az osztályfőnököknek, hogy egyeztetés után osztályfőnöki órát vehessenek igénybe e célra.

Az igazgató – a diszkrimináció ódiomával is okkal számolva – akként dönt, hogy inkább elszalasztja a kínálkozó lehetőséget, s nem szól az osztályfőnököknek.

Az ajánlat ugyanis nem kötelező.

Még nem.

*

Holnap október 23. Negyvenhét esztendeje ilyentájt ültem föl este a Nyugati-ból hazafelé tartó éjszakai személyvonatra, hogy aztán másnap délelőtt a debreceni egyetem előtti téren valami egészen más fogadjon, mint amire akár legmerészebb álmaimban is számítottam volna. Addigi életem csúcса s egyben vízváltatója volt az a huszonharmadikával kezdődő másfél hét.

Vajon megrajzolható lesz-e valaha is 56 teljes és hiteles képe? Alig hiszem. Ötvenhatból – legalábbis megközelítőleg – annyi van, ahányan átérték. Ahányan átérték. A résztvevők, a szemtanúk viszont lassacskán elfogynak, kikopnak az élők sorából, s hamarosan bekövetkezik az időnek azon állapota, amikor már nem lesz kitől megtudakolni: hogy volt, mint is volt? S az események részletrajzolatai – amelyekből az egész összeállhat – végképp eltűnnek, kihúnyanak, s így vizsgálhatatlanná válnak a történetekre s az azok tanulságaira kíváncsi utókor számára.

Egyébként nem vagyok biztos benne, hogy az évről évre vénülő s fogyatkozó ötvenhatosokon, továbbá az e tárgykörre szakosodott történészeken kívül érdekel-e mélyebben még másokat is ez az egész.

S még valami. Fájdalmas, s éppen ezért nehéz kimondani, elhallgatni azonban lehetetlen: ha – tegyük fel – a felkelés, a forradalom győzelemre jut (pontosabban szólva: nem tiporja el a fegyveres túlerő), féltő, hogy az immár szinte megszokott gyakorlat szerint mi magunk esünk egymásnak. Ez a nép csak ideig óráig, kivételes helyzetekben hajlandó az összefogásra. Akkor, ha kell, még csodákra is képes. A hétköznapok beálltával azonban ismét előütköznek s felülkerekednek taszítóan utálatos jellemvonásai: az irigység, a széthúzás, az ostoba vagy szándékos értetlenségből fakadó ádáz rosszindulat.

Mint már annyiszor, magamban emlékezem hát ezúttal is 56-ra, s fájós tagjaimat tapogatva eltűnődöm rajta: milyen régen volt – talán igaz sem volt.

*

Váltsunk hát szót valami egyébről.

A *National Geographic*-ban a madártömeggyilkos amerikai felhőkarcolókról olvasok. A hatalmas üvegfelületen tükröződő fák látványa megtéveszti a madarakat: százával, ezrével repülnek neki a magas épületeknek, többségük el is pusztul vagy megnyomorodik. Az épületek tulajdonosai és fenntartói nem hajlandók változtatni ezen az áldatlan állapoton, holott a korszerű technika már ezt lehetővé tenné.

Nálunk – a mezőgazdasági vegyszerhasználat gyökeres csökkenése óta – a madárpusztulás legfőbb okozói a magasfeszültségű távvezetékek. A különbség: tengerentúl főleg az énekesek, idehaza viszont elsősorban a nappali ragadozók esnek áldozatul. Jó néhány esztendeje Jakabszállás határában magam is láttam egy távvezetékoszlop tövénél halott vércsét. A röptében zsákmányul ejtett cserbogarat még ott szorongatta bal lába karmai közt, ám a gyönyörű sólyomszemek fénye már megtörtén homálylott. Légi vadászat közben repülhetett neki vigyázatlanul az oszlopra kifeszített huzaloknak, s kiterjesztett két szárnya érintésével kettő közt hidat képezvén átütött rajta az áram.

Van-e a Földön az embernél nagyobb kártevő?

*

Seneca elévülhetetlen igazságainak egyike: „Időnk egy részét nyíltan elrabolják, más részét ellopják tőlünk, harmadik része észrevétlenül elfolyik.”

*

(67 éves lettem. Örüljek, ne örüljek ennek? Nem tudom. Apám már két éve, Anyám kis híján három éve halott. S én még élek.)

*

Kecskeméten, a Móricz Zsigmond utcai könyvesboltban böngészgetek. Sok könyv, vegyesen jók a hitványabbakkal. Nem egyet, nem is kettőt azért szívesen látnék a magam könyvespolcán. Kezembe akad egy vaskos kötet: *A magyar költészet antológiája*. Kíváncsian belelapozok: vajon melyik versemet rakták bele? S hányat? Nos, egyet sem. Egyiket sem.

Kimaradtam hát ebből is, mint –

Nem fejezem be a hasonlatot.

*

Töredék kövekből építkezem. Mit is?

Házat? Hidat? Tornyot netán?

Vagy csak egy kutyaólat?

*

(Jó ideje megkezdett *dies irae* versem előrehaladtát egy dallam segíti a végki-fejlethez. Nemrég jutott eszembe, s egy alkalmasnak tetsző címet is elősodort agyam egy homályos zugából: *Össztánc*. Remélem, sikerül hamarosan befejeznem.)

*

Ázsia együttműködő társadalmi s Európa – no meg Amerika – versenytársadalmi. Az előzőek alaptörékvése: *működjék az egész. Az utóbbiaké: ki kit győz le, ki kit előz meg.*

A globális nagy versenyből persze Ázsia sem maradhat ki. Úgy tűnik: egyelőre győzi. Vajon nem épp társadalmainak együttműködő természete révén?

Több mint elgondolkodtató: Kína 4–5 ezer esztendő múltá tekintet vissza. Története, működése azóta is folyamatos.

Ki tudná azt ma megmondani, hogy harminc, ötven, száz év múlva hol lesz a világ közepe – ha lesz még világ: Párizsban, Brüsszelben, New Yorkban – vagy esetleg (miért is ne?) Pekingben?

*

Tegnap Kecskeméten, az MTA Regionális Kutató Intézetében kerekasztal-beszélgetést rendeztek a tanyakérdésről. A gondolatserkentő, értelmes, hasznos együttlét során megtudtam: amidőn az esélyegyenlőségi miniszter asszony előtt megpendítették a tanyán élő emberek sorsát, halmozottan hátrányos helyzetét, ez volt a válasza:

– Miért nem költözködnek faluba vagy városba? Tanyán lakni ma már nem korszerű életforma.

Vajon a miniszter asszonynak csupán a tárcája hiányzik? Egyebe nem?

*

Első, legkorábbi lét-élményem egy kozmikus méretűre növekedett, nyomasztó hiányérzés: Anyám hiánya. Szövődményekkel tetézt vörhennyel kellett a klinikán feküdnie, s minthogy állapotát – ma már tudjuk a baj szabatos nevét: gyógyszerallergia is súlyosbította, hosszú-hosszú ideig – két hét? három hónap? egy egész örökkévalóság? – nem lehettem vele. Kétéves sem voltam még ekkor. Keresztanyámék vettek magukhoz, Anyám távolléte alatt a náluk eltöltött idő eseményei, képei azonban egytől egyig kiestek, kitöröltek emlékezetemből. Csupán az Ő hiánya égette bele magát agyamba, idegeimbe. A kietlenség, elhagyatottság, elveszettség érzete még sokáig rám-rámtört álmaimban, olykor alak-talanul és megfoghatatlanul, máskor viszont képekben, helyzetekben, jelenetekben megtestesülve: Anyám volt-nincs, s én kétségbeesetten s mind reménytelenből keresem az eleinte még ismerősnek tetsző, ám pillanatról pillanatra megmásuló, elidegenülő házak és sikátorok útvesztőiben. Még 12–13 év múltán, nagyobbacska fiúként is álmodtam néha efféléket, s mindannyiszor szabadító megkönnyebbülés volt visszaébrednem a biztos és biztonságos valóság józan vigaszába.

Régóta nincsenek ilyen álmaim.

Három éve már Anyám sincsen.

*

A szegénység. Ó, a szegénység.

A gátakat, korlátokat szabó, karámok közé rekesztő, leküzdhetetlen akadályokat emelő szegénység.

A kötelnyűg-, a vasbéklyó-, a bilincs-szegénység.

A leplombált-villanyóra-, a kiiktatott-gázvezeték-, az utcasarkon-ott-a-nyomós-kút-szegénység.

A mások levetett, viseltes gönceibe, elnyűtt rongyaiba öltözködő, a mások lefitymálta étket fogyasztó szegénység. A naponta koplaló, a folyton fűtetlen szegénység.

A málló vakolatú, beázott fedelű, huzatos ajtajú szegénység. A hajléka-sincs szegénység.

A fintorogva faképnél hagyott, már a szaga miatt sem szalonképes, az udvarból, előszobából udvariasan kitessekelt vagy gorombán kiűzött szegénység.

Mérgét másokra: a módosabbakra köpködő szegénység.

Dühét tehetetlenül a maga fajtáján kitöltő szegénység.

A háború, elemi csapás, tartós betegség, családi tragédia folytán lecsúszottak kivédhetetlen, megfordíthatatlan elszegényedése. Az eleve erőtleneké, ügyefogyottaké.

Az örökül hagyott s örökül kapott szegénység, amibe beleágyazódtál, s ami beléd ágyazódott, s erősebben, szilárdabban, tartósabban köt, mint az 500-as cement.

A lerázhatatlan, lemoshatatlan, levakarhatatlan szegénység, amit ezernyi horgoskáival hajadba s ruhádba kapaszkodó bojtorján gyanánt, félretaposott cipődre-bakancsodra ragadó agyagos sárkolonc gyanánt hurcolsz magaddal s magadon élethossziglan.

A szegénység terhe. Kínja. Szégyene.

A szegénység örökös hétköznapijai.

A szegénység szívedbe égetett, gyógyíthatatlan emlékei.

Apád szegénysége. Anyádé. Magadé. Fiaidé. Felebarátaidé

Amibe beleszülettél.

Amibe belehalsz.

*

A Rend szigetei a Káoszban: ezeket keressük.

2003 őszén

Kántor Lajos

Az elfogulatlanság esztétikája

(Tolnai Ottó Magyar Irodalmi Díjáról)

Költő disznózsírból. Ennél provokatívabb, avantgárd módra kihívóbb címet nemigen lehetett volna találni Tolnai Ottó 2004 végén, a pozsonyi Kalligram Kiadónál megjelent kötetének, amely alcímében ugyan egy rádióinterjú regényének mondja magát, valójában azonban nagyesszé. Maga a szerző is annak véli – és a figyelmes olvasó megerősítheti ezt az állítást. A szerző természetesen Tolnai; Palicson élő és néha Budapesten vagy utóbb Berlinben lakó magyar író, úgymond vajdasági (egykor jugoszláviai), tehát semmiképpen nem tévesztendő össze a nagyváradi születésű nyomda- és laptulajdonossal, a Tolnai Világlap és a Tolnai Világlexikon kiadójával – azonos viszont az újabb kori magyar irodalom alakulásában figyelmen kívül nem hagyható *Új Symposion* volt újvidéki főszerkesztőjével.

Mindez mellékesnek volna mondható, hiszen a Magyar Irodalmi Díj az alapítók szándéka és a zsűri ítélete szerint az év legjobb könyvének íróját jutalmazza, ám a *Költő disznózsírból* – megtévesztő címe ellenére – egy életutat, egy életművet fog át, miközben új Tolnai-mű születik: lehet, hogy a sok jó közt éppen a legjobb. A kötet indítóokául szolgáló rádióinterjú kezdeményezője, Parti Nagy Lajos pontosan jellemzi, amit Tolnai Ottó „csinál”; az ugyanis valóban „sokkoló, mellbevágó és gyönyörűséges, hogy mindennek mindennel páratlanul szerves, opálosan finom összefüggései vannak, egy transzcendens és tenyeres-talpas pókháló a mű, a műved, amit az ember nem győz eleget és elégszer csodálni.” De szakadjunk el a csodálat szavaitól, próbáljuk magát a művet nézni – megkerülhetetlen összefüggésrendszerében.

Avantgárdnak, szándékosan mehökkentőnek nevezhetjük a címet, az életregény terjedelmű nagyesszé szövege ugyanakkor a hagyományokhoz való kötődés bizonyítékául is idézhető. (Akaratlanul Szilágyi Domokos életműve idéződik fel bennem; Tolnai írja is: „Szilágyi Domokos néma barátok voltunk”.) Elődök és idősebb kortársak nem csupán figuránsokként tűnnek fel Tolnai Ottó elbeszélésében. Ne felejtjük: maga a könyvcím Kosztolányi Dezsőtől kölcsönzött. Tehát Kosztolányi, majd Csáth Géza és Mándy – majd egy Csáth-szöveg-

---

Elhangzott a Magyar Irodalmi Díj átadásakor, 2005. február 17-én, a Magyar Tudományos Akadémián. A kitüntetéshez szerkesztőségünk régi barátjának szeretettel gratulálunk.

hez kapcsolva Chagall, Beckett és Danilo Kiš asszociálódik „A szükséges felesleg” című fejezetben. Mándy Ivánt „a mondat mint olyan” juttatja eszébe, a mondat, amelyet alkalmi tanítványaival, szerb, horvát és persze magyar gyerekekkel gyűjtet össze – az utcáról vagy könyvből. A mondat, amely minden – prózai, drámai vagy verses – mű alapja.

Hogy lényegében nem egy hosszúra, végtelenre sikeredett rádióinterjúról van szó, azt Tolnai Ottó mondatai igazolják. Az indázó, mellé- és alárendelésekkel operáló, már-már határtalanul asszociáló, végül mégis összerendeződő mondatok. A rendkívül informatív, ugyanakkor önreflexiókkal sűrűn élő kijelentések. Korszerű prózanyelv ez, amely – bármilyen meglepő – akár Móricz Zsigmond mesélő kedvét-képességét társítja tudatunkban. Tolnai Ottó ugyanis nagy és jó humorú, de véresen komoly mesélő: egy tárgy, egy hirtelen felbukkanó cím vagy időpont az emlékek áradatát indítja el – és ennek az áradatnak céliránya van. Azon vesszük észre magunkat, hogy az egymásra épülő realista elemekből groteszk összkép alakul, sőt már-már az abszurd vidékén járunk. Műfajok találkoztatására is példa a *Paripacitrom* című darabjának újvidéki bemutatóját megelőző pesti kórházi kaland s még inkább a vajdasági főváros egyik vadászboltjában lejátszódó jelenet, a bemutató színészeinek megajándékozására vásárolt tíz kis finn kés története. Az asszociációk láncán bejön a szülőváros, Magyarokanizsa, a hálóval fogott, megöszülő nyúl, az apa által megígért puska, Finnország – és a kések megvásárlása, a jelenet vége, a következőképpen: „...feleségem megszólalt. Kérünk tíz darabot. A boltos hirtelen hátrafordult. Nem értette, miről van szó. Az egyik lila horog talán bele is akadt a mutatóujjába. A kis, finom, finn zsebkések évek óta ott porosodtak, senki sem vett még belőlük. Meg volt győződve, ő már úgy fog nyugdíjba menni, sőt meghalni is, hogy azokból a semmis zsebkések közül egyet sem ad el. Talán rég le is írták, selejtezték őket. Nem is szerepelnek már a leltárban. Nem volt időnk magyarulkodni, rohannunk kellett a bemutatóra – ahol a darab végén nekem ki kellett menni a színpadra, ami halálosan nehezemre esett, talán azért volt az az érzésem, immár nem is bánám, ha az a bolti jelenet, ez a bolti kamaradarab, amely karabéllyal, végtelen és könnyörtelen *Itt a piros, hol a piros?* játékkal máris izgalmasabbnak bizonyult a *Paripacitrom*nál, nem bánám, ha végtelen elhúzódna, ha ott, éppen ott megállna az életünk, mert hát valahol úgyis meg kell állnia egyszer, s ha már meg kell állnia, miért ne állhatna meg éppen egy kis boltban, egy kis bolti kamaradarab közepette, hiszen ha választhatnék, hol is álljon meg, talán akkor is éppen egy homályos, dohos, kis boltot választanék: lila sörétek, lila horgok, lila pengék...”

A versmondatról, a Tolnai-vers születéséről, az abszurdba hajlításáról is van története, természetesen több is. Az egyik ilyen a csipkéről – következőképpen 1969-es verskötetéről, az *Agyonvert csipkéről* – szól, a másik a szentjánosbogárról. Ez utóbbi, hagyományosnak gondolt lírai motívum a balkáni háborúval, Tolnai Ottó fiának koszovói katonai szolgálatával kapcsolódik össze. Nem állom meg, hogy innen is ne idézzek néhány mondatot, az élmény leírásának és továbbgondolásának jelzéseként. Tehát: „Fiam Koszovón egy hegybe vajt hatalmas lőszerraktárt őrzött. Amikor először utaztunk le hozzá, megdöbbenve láttam, noha bizonyos lírai dolgokban szuverénnek képzeltem magam, megdöb-

benve láttam, hogy ott lenn egészen nagyok a szentjánosbogarak. Kétszer-háromszor akkorák, mint mifelénk. Te, ide nem szükségesek sem az indiánok, doból albánok, mondtam, már ezek a szentjánosbogarak is képesek felrobbantani a lőszerraktárt... Aztán, amíg lenn voltunk, éjszakánként, akár valami hibbant bogarász, aki vagyok is valójában, a szentjánosbogarakat fogdostam, tanulmányoztam, még egy cikket is eldobtam, hogy ellenőrizzem, igaz-e, amit a vicc mond, hogy a szentjánosbogár, fokozott nemiségéből kifolyólag, még a csikkre is startol, lecsap bukórepülésben. A megrázkódtatást az okozta, e semmis bogárkát, addig ártatlan, mint másik neve mondja, mécsbogárnak, sima lírai rekvizitumnak tudtam. A lőszeres barlang, amelyet ez az új ősember ismét belakott, nem robbant fel (pontosabban nem ott és nem akkor robbant fel a félsziget), ám ismét felrobbant, akárha kezemben – a vers, azóta ritkán írok verset, amelyet ne robbantanék fel, ne zavarnék meg heterogén elemekkel, melyek közül valamegyik ellenőrizetlen, ellenőrizhetetlen, lévén az igazság, a lírai is, mindig összetettebb, veszélyesebb, a legártatlanabb lírai kellék is életveszélyes, még abban is ott a gyújtózsínór ultraviola szála...”

Vagyis a prozodiától a földrajzig, a politikáig, a háborúig jutottunk – és viszont. A határ, a Tisza mentén megélt kis és nagy kalandok, a gyermekkor és a jelen, a „Tarkovszkij-zóna” (Tolnai inkább ezt használja, nem a kisebbség fogalmát), az alföldi világ és a valamikor szintén szelídnék tudott, az egyetemességet s a végtelent behozó, második szülőhazaként szeretett-tisztelt Adria egyformán főszereplők Tolnai Ottó könyvében, ahol a „jugoszláviaiság” az ott élők (egy része) számára normális és abszurd valójában is megnyilvánult. A magyarkanisaiak, az újvidékiek, szabadkaiak mellett a távolabbról összejövő szerb és horvát írók közösségében mutatkoznak meg a letűnt és a továbbélő hétköznapiak, hogy egy adott pillanatban minden összekavarodjon, metaforikusan és konkrétan vértóként mutassa magát, a Tisza-parti hajdani vidám gyerekből, Dubrovnik szerelmeséből a „balkáni beteg” szindrómája bújjon elő. (És közben olyan is akad, aki változatlanul Tito-szobrocskákat készít, Ausztráliába küldözgeti őket...)

Mit tesz ma a *Költő disznósírból* írója? Nem követi – vagy csak rövid időre – a Párizsba és világhírré jutott kanizsai barát, a színházi ember Nagy József (Joseph Nadj) útját, Palicson alkotja meg a maga szögletét. „E szögletemben, akárha egy kis, privát Azúr-parton, fürdő- és nyaralóvendég vagyok... Ám e szögletnek is van holdudvara, a tágasságon belül ezt a szögletet is be kell élnem... ha nincs valós szögletem, üresbe süt a napom...” Nos, Tolnai Ottót ez nem fenyegeti. A holdudvar sem hiányzik. Az viszont minden eddigi siker, elismerés ellenére igen, hogy Tolnai Ottót a szélesebb magyar kulturális közvélemény és a nagyvilág (túl Szerbián) ismerje, érdeme szerint. A Magyar Irodalmi Díj errefelé nyithat utat. A Magyarország Európában Alapítvány és a díjat szavazattöbbséggel neki ítélte zsűri önmagát tiszteli meg azzal, hogy a 2004-es legjobb magyar könyv szerzőjét Tolnai Ottóban látja, Tolnaiban, aki a Tarkovszkij-zóna magyar prozodiáját teremtette meg.

Czakó Gábor

A táj lelke a kép

Ha kinézünk az ablakon, vagy ha nem, tájat látunk. Ha önmagunkba nézünk, akkor tájképet. A táj önmagában nyugszik, s róla szinte pillanatonként új kép születik bennünk. A táj lelke akkor is nyugodt, amikor lavina zúdul alá, mert ez a mozgás merőben külső; a táj nem vizsgálja, és nem is értékeli önmagát. A tájkép viszont maga a minősítés. Az értékelő pedig én vagyok, az ember – vagyis mi –, akiben a tájról kép keletkezik, és ez a kép csatlakozik lelkünk kincseihez, és ott az emlékeinkkel együtt formálódik tovább. Amíg csak élünk, vagy ami ugyanaz, amíg csak változunk.

A tájkép tehát nem a látás műve. Itt az alkalom eloszlatni egy gazdaságkori téveszmét: vizuális művészet nincsen, ahogy audiális vagy nazális sincsen. A művészet nem az érzékszervek teremtménye, hanem a szellemi alapján álló teljes emberi személyé. Ha csak vizuális, akkor csak káprázatot, ha csak nazális, akkor csak bűdös.

Beethoven süketen is eléggé tűrhető muzsikát komponált.

*

A tájkép sokkal több annál, mint amit a látásunk, a „vizualitásunk” beszerez valamely tájról. Azért több, mert miként Lu Hszie írta másfél ezer éve: *„Az Éghez és a Földhöz harmadiknak csak az ember társulhat, mert az ember szellemmel rendelkezik; ezért beszélhetünk három hatalomról.”* (A szépség szíve, Európa, 1984. Ford.: Tőkei Ferenc – a további kínai idézetek is innen).

A tájkép a mi véleményünk a természet egy darabjáról. Személyünk teljessége alkotja meg, s e képnek a minősége egyáltalán nem függ attól, hogy tudunk-e művészi szinten megnyilvánulni, vagy nem. A tájak megértésére sokkal többen vagyunk képesek, mint ahányan művészi eszközök birtokába jutottunk, és le tudjuk festeni őket.

Ezen a ponton megnyílik egy mellékösvény: a tájkép maga is tájjá változik a műteremben, a lakásban, a múzeumban...

*

Ha barangolunk a Balaton-fölvidéken, vagy a Hargitán, itt is, ott is sajátos hangulatot tapasztalunk. Ez nem egyszerűen hasonló domborzati, éghajlati és növényzeti formákat jelent, hanem művelést, építészetet, sőt konyhát, magatartást, világszemléletet. Embert. Egy sárközi magyar ízlése, vérmérséklete

igen sokban különbözik a kunságitól, a gömörítől, a bácskaitól, ugyanakkor erősen hasonlít a helybéli svábra. A táj ugyanis nem egyszerűen természeti és civilizációs jelenségek csoportozata: szelleme van, amely uralkodik a maga helyén, s áthatja az ott élő, minden rendű-rangú lényeket. Sőt, a borokat, viseleteket, az ételeket, a dalokat. A konyha mint kultuszhely vizsgálata eléggé világosan mutatja a táj szellemének működését. Ismerjük a közelmúlt századok német és szlovák konyhaművészetének szerény teljesítményeit, és ismerjük a baranyai svábok meg a békési tótok remekműveit, a stifoldert és a csabai kolbászt.

Hamvas Béla mélyedt el legjobban a magyar föld szellemeinek vizsgálatában. Ő öt magyarországi géniuszt különböztet meg; a nyugatit Kőszeg–Sopron–Pozsony tájékán, az északit a Fölvidéken, a keletit az Alföldön, a bizáncit Erdélyben, a mediterrán délit a Balaton–Baranya térségben. Egyetlen országban sem él ennyi géniusz egyidejűleg. Miattuk olyan gazdag a magyar tehetségben és széthúzásban; tudniillik nemigen tudjuk géniuszainkat el- és befogadni, megszelídíteni. Hamvas szerint ez eddig csupán Jókainak sikerült – neki is csak a regényeiben.

*

Shen Csu fél évezrede festett képén meredek hegy tetején különös csúcsok merednek az égnek. Egy karcsú zuhatag hullik le békés otthonából, majd fehér folyóvá nyugszik el. A zuhatag fölött létraforma híd ível át, s a tájat lenről egy komoly ember szemléli.

A tavalyi fényképen a kert békésen őszül, a fák lombjai vöröslenek, lehullanak, a fű még zöld, benne egy fehér szék. *A fehér szék a zöldben, akár a hidacska.* Mit keres ott? Miért éppen fehér? Miért olyan meredek? Ki szokott ülni benne? Ki jár rajta? Feszültséget érzünk. Válaszok, történetek és képek sora indul el bennünk, aszerint, hogy mit tartunk a lét alapkérdéseiről: üdvről és a pokolról, vagy laposabban szólva, az életről és a halálról... *„A festmények között van olyan, amelyben utazni tudunk. Van olyan, amely messzi kilátást nyújt, van olyan, amelyben sétálgatni tudunk, s van olyan, amelyben szívesen ellakoznánk.”* – írta Kuo sze a XI. században.

Amikor képbe belehelyezünk egy hidacskát vagy egy széket, akkor kísérletet teszünk arra, hogy beleköltözzünk.

*

A hagyomány egységesen tanítja, hogy művelnünk kell a világot, át kell szellemítenünk. A műveletlen anyag, a szellem nélküli anyag szemét. A gazdaságkor egyik alaptörvénye, a szeméttörvény kimondja, hogy minél fejlettebb egy ágazat, annál több szemetet termel, hiszen annál sebesebben avulnak el az általa gyártott holmik. A szellem ugyanis alig vesz részt az ipari folyamatokban – a haszonelv, a pénz irányítja őket. A művelés belül kezdődik, a benső műveltség teszi lehetővé az anyag átszellemítését, hogy étel legyen és ne moslék, hogy kép legyen és ne maszat, hogy zene legyen és ne zaj. A Krisztus előtti III. században keletkezett ez a Lie-ce-nek tulajdonított szöveg.

„Ven mester félretette lantját és felsőhajtott. – Nem az a baj, hogy a húrokat nem tudom pengetni, nem is az, hogy nem tudok zenét komponálni, hanem az, hogy ami bennem van, nincs a húrokban, hogy amit szeretnék, az nincs a hangokban. Mindaddig, amíg valamit nem tudok belül, a szívemben megragadni, nem felelhet rá kívülről ez a hangszer. Ezért nem merészelem többé kinyújtani a kezem, hogy a húrokat pengessem. De adj nekem egy kis szabad időt, és hallgasd meg azután, hogy mit tudok.

Nem sokkal utána újra Hsziang mester elé járult, aki megkérdezte tőle: – Nos, hogyan boldogulsz a lantoddal?

Ven mester így felelt.

– Kérlek, győződj meg róla.

Azon nyomban – tavasz volt – megpendítette az ősz húrját, s megszólaltatta vele a nyolcadik hónap hangját, és hirtelen hűvös szél támadt, a füvek és a fák gyümölcsöt érleltek. Amikor ősz lett, ő megpendítette a tavasz húrját, s megszólaltatta a második hónap hangját. Ekkor langyos szellő kezdett fújdogni, és a füvek meg a fák virágba borultak.”

Az igazi mű a lét szelleméhez kapcsolódik, legyen bár zene, halászlé vagy festmény.

Miként?

A már idézett Kuo sze írta *A tájkép tökéletessége* című művében: „Egy táj megfestésekor a művész szellemének a tárgy egészével kell egységet alkotnia, mert ha szelleme nem olvad eggyé a tárgy egészével, akkor a tárgy lényege nem lesz világossá.” Apjáról, a jeles művészről írja, hogy úgy kezdett neki a festésnek, „mintha csak fontos vendéget készülné fogadni. A munkához csak akkor látott hozzá, ha szelleme már megnyugodott.” Mert „Aki zavaros lélekkel lát munkához, annak a képén az alakok elmosódtak és bizonytalanok lesznek, mivel szelleme nem tudott eggyé válni a táj egészével.”

Vagyis a tájképfestés a hely szellemének megértése és bemutatása a saját szellemünkön keresztül.

*

Ha átpörgetjük lelki szemeink előtt a festészet történetét, akkor azt látjuk, hogy az ókor és a középkor nem ismerte ezt a műfajt. A kertet, a tájat jelképesen ábrázolták, noha – például az egyiptomiak – tökéletesen tudtak ibiszt és lótuszt festeni. A középkoriak alakjaikat szent aranytérbe helyezték. A reneszánsz szakított ezzel, de ennek a kornak mesterei hátterként eleinte idealizált tájakat szerkesztettek, mintegy a mennyországot jelenítették meg.

A modern művészet a tájképfestészetből indult. Plain aire. Manet, Monet vagy Paál László és Rippl-Rónai megpróbálták a látványba magába belenézni, s fölfedezték a levegőt, a színek, a fények bomlását-játékát. Aztán ami belőlük jött Cezanne után: Picasso, Braque, Pollock és a többiek: a kubizmus, a konstruktivizmus, a dada, a tasizmus stb. Az izmusok immár felsorolhatatlanok, de egyben azonosak, a tájkép téma, még inkább a tájkép eszméje hiányzik a festészetükből. Látszólagos kivétel a szürrealizmus. Látszólag csupán, mert Dali,

Chirico, Tanguy és követőik „tájai” benső tájak, ha szabad ehelyt ideillő, divatos számárságot mondani, „magánmitológiáik” kivételései.

Aki ma – az utóbbi száz évben – tájképet festett, az maradi és különc, kiesik a műkereskedelmi festészet ideológiáiból és főcsapásirányából.

*

Amióta él az ember, azóta épít; kunyhót, vízimalmot, vagy sáncot rak a szántóföldből kiszedett kövekből. Ne szépelegjünk: beavatkozik a tájba, megváltoztatja azt. Nagy kérdés, hogy miért és mennyire. A táj ugyan önmagában nyugszik, de szelleme kétségtelenül érzékeli a hatásokat. Hogy mikor, és miként válaszol rájuk, titok.

A japánok nagy építők, de valamilyen módon mégis igyekeztek vigyázni tájaikra: *„A japánok mindig zavarba jönnek, ha határozott különbséget kell tenniük építészet, kertészet és természet között. Számukra a természet bármely kiemelt része máris kert, ahogy egy faág kész ikebana. Az emberi konstrukciók szorosan kapcsolódnak természeti környezetükhöz, az ösvény kikerüli a fákat, az épület igazodik a domborzathoz: szervesen egészítik ki egymást”* – írja Terebess Gábor *A japán kertművészet* című cikkében (<http://www.terebess.hu>).

Nem tudom, hogy ez ma is így van-e még Japánban, de a gazdaság gyarapodási kényszere, profitigényének mohósága egyre növekvő nyomást fejt ki a természetre. Régóta meghaladja az ember valódi szükségleteit, világunk teherbíró képességét, és bőszerűen elutasítja, hogy a tájnak, az embernek, vagy bárminek szelleme lehetne. Ez a nyomás izig-vérig absztrakt, hiszen oka a pénz. A pénz fikció, amúgy pedig a rák egy neme.

*

Sokfelé láthatók plakátok kies tájakkal. Alattuk szöveg: Gyönyör-völgyben ezer lakásos lakópark épül. Hanem: mire elkészül, mi marad a Gyönyör völgyből?

Egy hajdani olvasótáborban adtam néhányszor a tanulóknak olyan feladatot, aminek ez volt a címe: a táj átalakítása anélkül, hogy sírna.

Nem tudom eldönteni, hogy ilyen szempont létezik-e a mai építészetben. Makovecz Imre mondta egyszer nekem, hogy nem vállalja olyan házak építését, amihez élő fákat kell kivágni. Nyilván számos jogos oka lehet egy fa kivágásának. A legjogtalanabb okot ismerjük: ez az absztrakt ok. Leginkább a pénz. Máskor valakinek – benső művelését elhanyagoló embernek – megtetszik egy képeslapban egy ház és egy kert. Nosza, elő a láncfűrészszel, induljon a buldózer... Az eredmény közismert: az ország legszebb vidékeit rémvillák csúfítják. Nagy pénzért csináltatott kertjeiknek közös jellemzője, hogy hiányzik belőlük az élet. Az örökoltzöldből ki vannak tiltva az évszakok. Egyikben sem susog bölcs diófa, menyasszonyvirágú cseresznyefákat nem állnak körül mandula-nyoszolyó lányok, nincs nyár végén szőlőillat, mert nincsen lugas, ahol szundikálhatna vagy eszegethetne, borozgatna az ember a barátaival. Az örökoltzöld nem ismeri a lugas idilljét, csak a pergolat valami műanyag-futóval.

Akinek élete során megadatott, hogy több kertes házban is lakjék, az tudja, hogy évek kelljenek ahhoz, hogy megismerje a hely szellemét. S ha megismerte, akkor inkább a kerti asztal áthelyezésével próbálkozik, s nem a diófát vágja ki.

*

A tájépítés a táj átalakítása. Beavatkozás magába a modellbe, mintha a szobrász átfaragná az előtte ülő szép hölgyet.

Hogyan alakítsuk át a táj arcát anélkül, hogy sírna?

Ha szabad megkockáztatni a tájépítésről egy gondolatot: az lehet mestere szakmájának, aki képes a saját szellemét egyesíteni annak a tájnak a szellemével, amelyben dolgozik.

2005. március 15-én Mádl Ferenc köztársasági elnök Kossuth-díjjal tüntette ki – mások mellett – *Buda Ferenc* költőt, folyóiratunk főmunkatársát és *Sándor Iván* író, lapunk régi szerzőjét.

Barátaink, munkatársaink kitüntetéséhez szeretettel gratulálunk.

A Szerkesztőség

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.